~~ढार~~ आकार — 23 × 11 × $\frac{1}{2}$

पत्र — 28

नोलभ्यते समीपइति ॥ अव्ययीभाव इत्यन्वर्थसंज्ञाश्रयणात्समीपादृत्यपदार्थप्राधान्ये एवायं समासः समा
नवर्त्तिप्रधान्येन संख्या याव्ययवासन्नेति बहुव्रीहिं वक्ष्यत्युपदेशादिति यथा विधानसामर्थ्यादिति न
तु समयाग्रामस्मित्यादौ द्वितीयाविधानसामर्थ्यान्नात्राव्ययीभावः ग्रामादूनादित्यत्र तु भवेदेव
अन्यान्यादित्यतिपंचमीविधानस्य दूरान्तिकार्थेभ्यः द्वितीयायोगे सावकाशत्वादिति चेदत्र केचिद्दूरान्तिकार्थेति
दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्यामिति षष्ठीपंचम्योः प्रसंगे सति तदपवादत्वात्पंचम्या वेति नद्विधीय
ते तथान्तिकार्थकारकद्वितीयायोगे अपवादस्तथा पंचमीविधानं निरवकाशमेवेति तत्सामर्थ्या
दव्ययीभावो न तु युक्तिः समयानिकषेति न द्वितीयेनं दूरान्ते ग्रन्तिकार्थैपारकद्वितीयायोगे द्वितीयापंचमीवि
धानाभावादग्रामादित्यत्र सत्त्ववन्त्रकन्तार्थत्वात्सामीप्ये ग्रामादूनमित्यव्ययीभावो दुर्वार
एवेति एवं हि आकडारे तां पदस्यत्यपकर्षाभावेऽपंचम्यर्थस्य कृत्वोऽचंच इत्यापौनः पुन्येन विधेया द्विवे
ने न बाधेनेति नित्यद्वीपसमापोरिति सूत्रस्य मनोरमायां यत्तु कूलं इत्यादिकं समद्र इति उत्तरपदा
र्थप्राधान्येन कुगतीति नित्यसमासः सुमद्रा मद्राः सुमद्राः इत्येवमिति न चाव्ययीभावेन इत्यसिद्धिः

वेनसमस्तनेतदीपार्थाभावेऽत्रसमासस्वीकारात् नचेहपवनानामभावोपिनार्थाभा
वेसमासःस्यात् किंतुतदीपार्थात्यंताभाव इति निर्गोहिकमिति संसर्गाभावेवसमासो।
न त्वन्योन्याभावेपि अत्रार्थग्रहणसामर्थ्येनसमस्यमानपदजन्यप्रतीतिविषयत्वविरोधिन।
एवाभावस्यग्रहणात् अन्योन्याभावस्यतत्प्रतियोगिनावच्छेदकेनैवविरोधस्तस्यचप्रका
रत्वेपविषयत्वात् येनवदंति घटःपटोनेत्यत्रापिपटत्वात्यंताभावएवार्थः आकृत्यधि।
करणन्यायेनजातेः पदार्थत्वादितितेषामपिमतेऽर्थग्रहणसामर्थ्यादेवाहितधर्मप्रमा
वेऽर्थसमासानजेघर्माभावइतिनदोषः अस्यपइति स्पष्टार्थमेतत् अर्थाभावेनगतार्थत्वा
त् अर्थाभावेनसंसर्गाभावोविवक्षितोनत्वन्योन्याभावः घटःपटोनेत्यत्रातिप्रसंगादिति
निष्कर्षात् संप्रतिनेति संप्रतीत्यस्यार्थः इदानीमित्यर्थः एतर्हिसंप्रतीदानीमित्यमरोक्तेः
तन्त्राधिकारणशक्तिप्रधानत्वात्क्रियापदेनैवान्वयार्हे निषेधोपिक्रियायाएवोचितः ना
देनदाह ॥ अतइति अप्रसंप्रतीतिसोत्रप्रयोगेनप्रत्यक्क्रियांतर्भावेननञ्समासइतिबोध्यं य

नपुंसकादन्यतोक्तं । अव्ययं भवतीति संप्रत्यभाव इत्यर्थः । अनेन तदुपभोग्यवस्त्रस्य वर्तमानकालः सन्नि
षिध्यत इति तन्न । अधिकरणशक्तिप्रधानस्य क्लिप्यस्यैवान्वयार्हत्वात् निषेधं प्रतियोगित्वेना

य४ न्वयस्यायुक्तत्वात् । नहि भूतले घटो नास्तीत्यत्र भूतलं निषिध्यत इति कश्चिदभ्युपैति । तेनात्र ।
वर्तमानकालनिषेधोऽपि युक्तः स्यात् । इति हसति । स्वरूपपरेण पक्षेणेत्यत्र इकारादेन सह प्रका
शार्थस्येति शाकस्य समासः । ततः पञ्चम्यादिति । सति चात्र अत्यर्थाभावे पञ्चम्या ... पूर्वनिपातनस्या स५
दिति भावः । आश्रयप्रयोगादिति । अनेकमन्यपदार्थ इति सूत्रे सप्तम्यादिति आश्रय प्रयोगाच्चेत्य यो६
पि पोष्य प्रत्यर्थमिति । ... तौ दीर्घान्तौ भावान्न द्विवचनं प्रतिशाकस्येति यत्त्वाहुः ...
प्रतीयमानत्वेन समासाभावे द्वितीयाविधानं स्यात्काश्यमिति तन्न । नित्यसमासेषु स्वविग्र
हाभावात् नित्यस्य स्याद्युक्तेः । अनुपूर्वमिति । अनुपूर्वं स्वभावः । अनुपूर्वं आलम्बनादित्वात्तस्य
च ... गुणवदिति एवकेन । गुणवच्चक्रमिति समासेनैव भवितव्यं गुणवच्छब्दस्याव्यया
भावात् किं तु वक्रेणैककालेत्यादि ... सहपूर्वाह्नमिति साकल्ये

ग्र
तद्वीदृः साहेभ्यलभ्यर्कस्य इति वक्ष्यमाणत्वात्सामीप्येव्ययं वमिति यथा सा निर्देशुगाथसाहृश्येय
थोपवक्रे वीवियस्तीत्युच्चारणेन अभ्येपस्ताभाव्येमितिमावेषु अपसाहृपयइति यावंतइति यत्यसि मा
मेधांते यत्तदेतेभ्य इति वनुहु यावतमेवाधर्ममिति यावदित्यव्ययं समस्यते विग्रहस्तु तद्धितांतेनेयस्य
८ यतिर्हत्वमस्येव अवधारणे किं यावद्दत्तं तावद्भुक्तं किंयद्भुक्तं वा नावधारयतीत्यर्थः सूपप्रतिना
सपिल्पत्रु वर्तमाने पुनः सूत्रग्रहणं निवृत्यर्थमिति ध्वनयन्नुदाहरति शाक प्रतीति न त्वारंभसाम
र्थ्यादयमपि भिन्नमेवस्समस्यत इति चेदत्राहुः पुनः सूत्रग्रहणाभावे दोषामृत्युमहार्हत्वामसा
रात्रिरिति वृत्तिविषये सत्वप्रधानता दर्शनात्ता दृशस्य वान्यस्मात्रार्थे प्रतिनसिमस्यरन्न तथाच
दिवससलेशः दिवाप्रतीत्यादीनामेवोदाहरणत्वसंभवे तिन वहुंप्रतीति ननुलक्षणादौ प्रतेः
कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यात् द्वितीयायां भेवावयमेवस्यात् ननुसमाससत्स्यलेशार्थे सा
वकाशत्वादितिचेन्मैवं वहुं प्रतिसिंचतीत्यादौ सत्वातिवारकत्वेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधा
नस्य चरितार्थत्वान्नात्रार्थे ग्रहणाभावेलक्षणादावप्यनेन समासप्रसंगात् वीप्सायामा
6

याचष्टे विभाषेति इतःप्राचीनानां द्विगुभादिसंज्ञानामित्यवयाग्रहणाभावान्नित्यत्वं स्यात्तत एवसि
द्धं न तत्खलिंगेनापि दुष्यति एतदादिति नन्वेवं सुप्सुपेत्यपि नित्यस्यादिष्टापत्तौ न सर्वं भक्ता भक्तप्र
वेः सुप्सुपेतिसमासइति वृत्तिग्रन्थविरोधेन तथा शाकलसूत्रे क्लिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रति
षेधस्तत्र नित्यग्रहणेन नार्थः इदमपि सिद्धं भवति वाग्र्थमस्यो वाग्र्थस्य इति भाष्यं कैयटो।
प्यत्र वागर्थइति सुप्सुपेति समासः संज्ञायामिति सप्तमी समासस्य च नित्यत्वात्ति क्रुः प्रति
षेध इति सोपि ग्रन्थविरुध्येत तथा शाकपार्थिवादिः सुप्सुपेतिव्यिति ननु च किं प्रमाणमित्याशंक्या
ह अव्ययमित्यादीति सुप्सुपेत्यनेनैव सिद्धे समासे अव्ययमित्यादि सूत्रैः पुनः समासवि
धानं प्राचीनसकाचित्कतां ज्ञापयतीत्यर्थः एवं च इवेन समासस्यापि काचित्कत्वादुभा न
जौ इव वासमनः इत्यादि सिद्धं इवेनेति वार्तिकं नुपपन्नकृ गती सच व्यसनेनत्वापि सुप्सुपेत्यत्र
प्यमेव नित्याधिकारे स्मारितमिति कैयटः एवं स्थिते इव वासमनः इत्यादिलोकप्रयोगसिद्धये
इवेन समासस्य छंदो विषयत्वं कल्पयन्तः प्रौढ[न्त]ज्ञाः छंदस्यपि तु समासस्य नित्यत्वान्न सुप

गमात् जीमूतस्येव इत्यत्र हि वक्ष्यते समासान्तप्रकरणे पितेति सीये ऽयं तस्येव पाठात् एतच्च मनो
रमायां स्थितं अपपरि वहिः अपपरियोगे पंचम्यपाङ्परिभिरिति पंचमी विहिता अंचूत्तर
पदयोगे पंचम्या सा दिगाविहिते वर्त्तते नात्र पंचम्येति अहूतं वहिर्योगे पंचमी भवतीति ज्ञापनार्थं
सापकसिद्धं न सर्वत्रेति करस्य करभो वहिर्हिरस्य पि सिद्धं प्रावालमिति आपरमाणस्तु वभृगो
लोकमिति किरणावलीप्रयोगस्तु प्रामादिकः समासमध्ये च प्राग्यप्रयोगासंभवात् आच
भृगो लकादिति वाच्यस्थितः लक्षणेन चिह्नं लक्ष्य [illegible] लक्षणानि समरलाह विनुत्या
चिनेति इहाभिप्रतीलक्ष्यलक्षणभावः अभिमुख्यं चेसुभयं द्योतयन इति कलितं अभितः
भिमुखीप्रतीति अभिरभागे लक्षणेत्थंभूतेत्यनेन च अभिप्रत्योः कर्मप्रवचनीयत्वाद्द्वि
तीया लक्षणेनेति किं स्रुघ्नं प्रतिगतः स्रुघ्नादागतस्तमेव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः अत्र हि
स्रुघ्नः कर्म न तु लक्षणं अभिप्रतीति किं येनाग्निस्तेन गतः येन पथाग्निर्गतस्तेन गत इति
प्रतीतिर्भवति नाम तथापि न लक्षणं अभिमुख्यमप्यस्ति येन [illegible] तेन शब्दो

इति प्राप्तेन समासः स्यात् आसमुद्रमित्यादौ किं असंख्याः गावः प्रत्यंकाः आम्निनवः प्रतिनवः गवां।
कस्मात्सामिति बहुव्रीहिः अंको यत्र भवति गवां लक्षणमासमुद्रत्यंतं नास्ति ननु तद्गत अ
व्ययार्थकत्वाद्धात्वेऽव्ययीभाव स्वीकारात्कस्यमिह प्रसंगः अत आहुः इह पूर्वकरले बहुव्रीहिर्विव
येऽव्ययीभावो भवतीति ज्ञापनार्थमिदं तेन संख्यावंशेन ह्विमुनिव्याकरणमित्यादिसिद्धमि
ति अन्यपदार्थे चेदिति समप्तायोगाद्वितीयेति ध्वनयति चेदन्यार्थमिति पदार्थपदार्थस्य समी
पमित्यर्थः लक्षणेनेत्यनुवर्ततेन इत्याह लक्षणभूतेनेति चिह्नवाचिनेत्यर्थः अभ्ययं चिह्न
कीत्यनेन लक्षितं विभाषार्थं सत्वं तेन पक्षेवनस्यानुद्रस्य दाहार्थमिति मनोरमायां स्थितं अत्र व
दंति वनस्येति षष्ठी इह लक्षणा कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया वाधकत्वात् तस्मात्सम्यक्तात्सम।
पाले कामितिवत्समासवाधेप्रसक्ते अस्य विधर्मित्वात् नचापमनुः सामीप्यमात्रद्योतको
न लक्षणभावस्येति वाच्यं लक्षणेनेत्यनुवर्तितेवैयर्थ्यात् नचैवमपि लक्षणमात्रद्योत।
कत्वं नास्तीति वाच्यं लक्षणे प्रमित्यत्रमात्रपदाभावादिति सति अग्निं प्रतीतिपूर्वे ल
क्षणोदाहरणवाक्यविरोधात् अतोऽत्र पक्षे वनमनुदाहार्थं वनस्य समीपं गत इति म

नदब्ध

लक्ष्यविवरणया वृक्षं लक्षणम् तस्य वनस्य समीपं गत इति व्याख्येयमिति अन्वितीति किं मार्गे स
मया पक्षमपेति किं वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् लक्षणं किं अनुवनं उपकूलमिति वक्तव्येति।
त्समभ्यधिभावः यस्य च इत्यनुवृत्य अत्र वृक्षैकं तनोति यानि त्वेन विपरिणमय्य व्याचष्टे
अनेनेति लक्षणभूतेनेति लक्षणेनेत्यनुवर्त्तत इति भावः अनुगंगमिति इहायामो लक्षणं।
त्वेचानेनायोत्यते लक्षणेनेति समासार्थः अन एव वाराणस्या सामानाधिकरण्यं एवं स्थिते फलि
तमाह गंगादैर्घ्येति वाराणसीति वरं च तदनन्तरं वरानः अयोध्यादिकं अनः ज्ञेयं जलेषु प्राके।
मातस्येरनयोर्द्वयोरिति तिरश्च सरुद्धौ तस्याः दूरेण वा अदूरभवकस्मात्पर अत्यादिभ्यश्च पूर्वपद
त्संज्ञायामिति णत्वं गंगाया अन्विति समासाभावपक्षे षष्ठ्यन्तस्य गंगामन्वित्यत्र हार्य
मित्याकूः तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च चकार एवकारार्थः तेनैषां व्यस्तत्वं न भवति यस्मात् तिष्ठद्गु इत्या
देन भवतीत्यर्थः तिष्ठद्गु इति गावस्तिष्ठन्तीति ह्रस्वः प्रथमासमानाधिकरणे शत्रादेशा स्या
संभवादाह शत्रादेश इति इत्यादीति आदिशब्देन खलेयवं खलेयवं खलेबुसं समम्या

अलुक् लुगपवं लुग्वा नववमित्यादिग्राह्यं पारेमध्ये निपात्यतइति वचस्समर्थ्योनसं
भवतिनदर्थमेकार्थंनत्वनिपातनं सप्तम्यर्थेसंबंधेनसुरूपेवरूनिवङुलमितिवङुलग्रहणाद
लुकापिसिद्धेरत्नोत्रसप्तम्यर्थाभावसूचनायपंचम्यंतमुदाहरतिपारेगंगादिति महाविभा
षयेति नन्वपवादेऽव्ययीभावेमहाविभाषयाविकल्पितेनपक्षे तत्पुरुषः षष्ठीतत्पुरुषः प्रव
र्तेत तस्यापिविभाषाधिकारस्थत्वेनवैकल्पिकत्वात्पक्षेवाक्यमपिसिद्ध्यतीपुनिर्देवाग्रहणंव्य
र्थमेवेतिचेन्न अत्राहुः महाविभाषयाव्ययीभावस्यपाक्षिकत्वेविवक्षितेपदात् अव्ययीभाव
स्तदाषष्ठीसमासंबाधित्वानित्यमव्ययीभावप्राप्तेपक्षेषष्ठीसमासस्समावेशार्थमिहवाग्रह
णं अपक्षेऽस्यासमर्थमेकइति वक्तेनुवतावपिव्यपेक्षालक्षणमेवसामर्थ्यमितिवाक्यस्यनित्या
वाधेइत्युक्तत्वातृतीयविकल्पनेतथाचाव्ययीभावेविकल्पितेपूर्वोक्तरीत्यापक्षेतत्पु
रुषलस्यापिवैकल्पिकत्वाद्वाक्यमपिसिध्यत्येवतत्यापिपत्रोत्सर्गापवादोमहाविभाषयावि
कल्पितेत्रापवादेनमुक्तेपुनरुत्सर्गोनप्रवर्ततेइतिज्ञापनायेदं तेनपूर्वकावस्थस्यकदेशस
न

स्र

गवन्दजागुन्हे समसनभवति किं तु भवत्येवाव्ययीभावेति संख्यायं वंश्येन वंशाः संख्येन लक्ष्य मकोवपं

मासेनमुक्तेव्यषीसमासोनभवति द्दहस्याद्यवंदाक्षिति स्यत्रैभवोवंधूपं दिगादित्वाद्यत् किमुनीति पाणिनि
कात्यायनौ त्रिमुनीति तौ होपत्त जल्लिषुत्रति त्रवोवं पूपा व्याकरणस्येति तवं येवक्षी स्वपदार्थप्राधान्य ए
वायं समासः यदा व्ययपदार्थस्य पदार्थप्राधान्यविवक्षात्रयोगुनयो वंश्यया विवक्षायां भिजूला पस्यति
तदा बहुव्रीहिरेवेत्याहुः त्रिमुनिव्याकरणमिति पद्यत्वे तद् बहुव्रीहिरत्याय पदनूत्तरत्याविभक्त्यर्थतत्रभूद
येपिवि द्राचोऽस्यवेतिभावः अत्र न तत्पुरुषो नाभिप्रतीतिस्तु वेत्राभिमुख्यमहर्ता बहुव्रीहिर्विषये व्य
ययीभावोभवतीति त्रिमुनिव्याकरणमित्यादिसिद्धमिति प्रयोगोचाम जन्मनोदाहरति एकविंशतिभार
द्वाजमिति एकविंशतिभरद्वाजावंशपा इति विग्रहः ननुभरद्वाजादिदायशोयज्ञजोऽस्येतिलुक् स्याज्ञाति
नववर्तिपदानां स्वार्थेपसज्जनेन कत्वविशिष्टं प्रातेतेवसंज्ञानात्लुगभाव इति चेयहो क्रमादन्तेथ ज़िन्न
वेशात्प्रागेवप्राप्नुवतोंतरंगसलक्योदुर्वारत्वात् स्यन्यथा गर्गाणां कुलं गर्गकुलमित्यपि नस्यात् न तु प्रत्रा
क् भाष्यकार प्रयोगादेवलुगभावो त्रवोध्य इति एतच्च तृतीयायां समासोपरिततस्तु ये प्राग्वकौरणेस्पष्टं
नदीभिश्च स्वरूपस्यसंज्ञानद्यास्मि नेह यरहणं वहुवचननिर्देशात् किं त्वर्थस्य न च तस्य समासः
संभवति अत्र तत्र वाचिनोमयं समाससे चनकेवलं विशेषपादन्यादेव किं तु सामान्यवाचेलपि ते नंपच
नदं समगोदावरमिति सिद्धं गोदावर्यायश्च नद्याश्चेति वद्यमाले तसमासान्तेच् चकारेण समवेत्यत्र त्रूय
नद्या हसंरम्भेति स्यादेतत् परत्वादपवादत्वाद्धावेन पूर्वकाले केत्य स्यैवेदं बाधकं स्यात्तत्राश्चकन क्षीर

द्रुत्यर्थाकर्मकेति कर्तरि क्तः प्रत्ययग्रहणेन तदन्तग्रहणमित्याशयेनाह द्वितीयान्त
मिति श्रितादिप्रकृतिके इति यद्यपि संबोधने सर्वं तत्त्वं संभवति तथाप्यन्यत्रापि
समासस्येष्टत्वात् श्रितादयस्तु हितेन समदायेलाद्गणिकाः ग्रहणं तद इति भावः
एवं खट्वारूढेयेन गतादिभ्यो पत्रित्यादावव्याप्तेः नहि खट्वारूढत्वस्य द्वितीयान्तत्वं गतो
दीनां षष्ठ्यन्तत्वं वा संभवति स्यादेतत् द्वितीयान्तस्य श्रितप्रकृतिकसत्वेनेन
समासे काष्ठश्रितेयो न सिध्येत् श्रितप्राद्यादापि ततः सुपि काष्ठश्रिता काष्ठ
श्रितेति समासे श्रिताप्राद्यर्थे वशावंतत्वात् ततः स्त्रियां द्वाविति किं काष्ठश्रि
तेयद्रुतिस्यात् गतिकारकोपपदानामिति सुबुत्पत्तेः प्राकृतेन समासेन श्रि
तांतस्य टावंतत्वादिष्टसिध्यतीति चेन्मैवं प्रधानसुप्प्रत्ययेतदादिविधानाभा
वेन काष्ठश्रितेयस्य निर्बाधत्वात् न च कदाचित् श्रितप्राद्यादपि टकस्या।

ष्टितिवाच्यं जहत्स्वार्थायां वृत्तौ श्रितशब्दस्यानर्थकत्वेनापत्त्ययोगासंभवात् ११
जहत्स्वार्थायामपि न दोषः समुदायस्यैव संनिधौ समुदायस्यैव कार्यप्रयोजक
त्वात् १ अन्यथा सुंदरः दुहितरपत्यं सुंदरः दौहित्र इत्यादावुक्तेर्दिक् कृष्णश्रित
इति न लोके नित्यं सैव निषेधः कृष्णश्रित इति प्रथमानिर्दिष्टमिति द्वितीयान्तस्योप दि
देनिपातः यद्यपीह श्रितशब्दोपि प्रथमानिर्दिष्टस्तथापि समासविधायके प्रथ
मानिर्दिष्टमुपसर्जनमित्युक्तमिति नातिप्रसंगः न चैवं [illegible] मयूरादीनाम्
पसर्जनसंज्ञायां समर्थं विभक्त्यादिना समासविधानस्याव्यापकत्वात् सुप
इति समासस्यानित्यत्वेन प्राप्तत्वात् तत्प्रापकं न संभवत्येव तथा चाव्ययीभावतत्पुरु
षादिसमासाभावप्रसंग इति समासप्रवृत्त्यप्रवृत्त्योः यदि विकल्पः कृष्णश्रि
तः राज्ञः पुरुष इत्यादि विग्रहवाक्यानि न सिध्येरन्निति वेदयन्नाह पुनः समास

विधानेन केवलमुपसर्जनसंज्ञार्थं तस्याः प्रकारान्तरेणापि सिद्धेः सत्त्वाद्धि प्रा
क्कडारात्समास इत्यनन्तरं प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनमेकविभक्ति चापूर्वनिपा
ते इति पठित्वा समासाधिकारे प्रथमानिर्दिष्टमिति व्याख्यायामुपसर्जनसंज्ञासि
द्धावेव विभक्त्यर्थादिषु विद्यमानमव्ययं सहवेतेन चेत्समस्यते स समासोऽव्ययी
भावः स्यात् द्वितीयान्तं चेत्समासस्तत्पुरुषश्चेत्येवं व्याख्यानादव्ययीभावत
त्पुरुषादिसंज्ञाविधिसिध्यतीति पुनः समासविधानं व्यर्थं सत्तत्संज्ञापयति तेन
व्यर्थविभक्त्यादीनां समासविधायकत्वे सिद्धे भवदुक्तमेतेनत्स्यात् तत्रैवमा
नेय प्रथमयेति चेदत्र केचित् उक्तरीत्येवोपसर्जनसंज्ञायां सिद्धायां प्रथमानि
र्दिष्टमिति निर्देशे समासशास्त्रेण व्यर्थं सत्समासविधायके प्रथमानिर्दिष्टमि
त्यपेक्षाभावे तेनाऽपि च समासविधायकत्वं सिध्यतीति । प्रथमा सुपश्चेति

19

समासस्यानित्यत्वे ज्ञापकं ग्रंथानामप्रमाणं ॥ प्रत्ययमात्रे नित्यसमासयोरिति वार्त्तिके
नित्यग्रहणेन नार्थः इदमपि सिद्धं भवति वाक्यासमर्थवाक्यादित्यादिप्रयुक्त भा
ष्यके घटं ग्रंथस्यासमंजस्यापत्तेरिति दिक् ननु कष्टं श्रित इत्यस्य कष्टकर्मक प्र
यणकर्त्रेति सूर्यः स च कष्टः श्रितो येनेति कर्मणि क्तान्तेन बहुव्रीहिणा सिद्धत्वे इति ४४
किमनेन समासारंभेण मैवं बहुव्रीहौ श्रितकष्टः इति निष्ठांतस्य पूर्वनिपातप्र
संगात् शेषाद्विभाषेति समासान्तः कप्प्रसज्येतेति दिक् दुःखातीत इति प्र
तिपूर्वकादिणः कर्त्तरि क्तः ॥ प्रवृषिष्ठान्युदाहरणान्यत्रापि कृपयतितः यद्य
पि तस्त्रियति दरिद्रातिभ्यश्च निविकल्पितेद्भूतयस्य विभाषेति दृढनिषेधेनयं व्य
तव्याप्यत एव निपातनादिदित्याहुः वस्तुतस्तु चुरादावदंतेषु पठितस्य पतगतौ
चेत्यस्याप्रत्ययेन पतितः सिद्ध्यति यस्य विभाषेत्यत्रैकाच इत्यनुवृत्तेः सर्वेमत
त्वात् ग्रामगतः तद्धितेनेत्यः ॥ प्रत्याहार्यातिक्रमः सोपि गति विशेषण वेति कर्त

त्य

सिद्धेः आढ्यादिकर्मणि ज्ञो वाऽत्राभुवेति यः सुखप्रापः दुःखापन्नः गम्यादीनामिति
गम्यादयपन्नप्रयोगतोऽन्ये पाः ग्राममगमीति गमेरिनिरित्यौणादिक इति सच भवि
ष्यति गम्यादयश्च भविष्यत्काले अकेनोरिति षष्ठीनिषेधात्कर्मणि द्वितीया प्र
योगस्त्वादिति स्वयमित्यस्यात्मनेत्यर्थकस्य कर्तृर्थतया द्वितीयान्तत्वानुपपत्तिरि
ति भावः स्यायंकृत्मिदिति आहृति समासे कारितरिति स्यादिति भावः खट्वारू
ढ इति जाल्मोऽसमीक्ष्यकारीत्यादित्यमरः वेदं व्रतानि च समाप्य समावृत्तेनहि
खट्वारोढव्या ब्रह्मचर्य एव भूमिशयनादेर्विधेः खट्वामारोहति सजाल्मः रू
ढप्रायं तेन खट्वामारोढव्यं भवानिति विद्यानुष्ठानपरः सर्वोऽपि खट्वारूढ इत्यु
च्यते अतएवाह नित्येति साऽपि सामीत्येतदव्ययमर्धशब्दपर्यायः कालाः बहु
वचननिर्देशात् स्वरूपनिरासार्थः कालवाचिनो द्वितीयान्ताः क्तान्तेन सह वा समस
स्यन्ते इत्यर्थः तत्र कालाः अत्यन्तसंयोगे इत्येवास्य [illegible] निमित्तं तेनायंयोगवि
ति

भागेनेत्यत आह अपनेमेनेति मासप्रमितइति मासस्थाने आद्यादिकर्मणि क्तः कर्त्तरि
इह प्रतिपच्चंद्रेण नास्यसंबंधयोगः मुहूर्त्तेतिमिति मुहूर्त्तेनव्याप्ताविति भावः कालाध्वनोर
त्यंतसंयोगइतिद्वितीयांतेनैवांतेन लुप्तेति तेषां न स्यादिति भावः नच्छब्देनेह
तीयांतपरामर्शनादप्यलक्ष्यते तदर्थेकृतत्वेच गुणवाचकस्यार्थद्वाराविशेष
ण तृतीयांतार्थकृतेयोग्यगुणस्तद्वचनेनेति तद्वेन ह्यान्वये तृतीयांतार्थेमादिना
अर्थशब्देनचेति सोपिसंबंध्यतेतिमितिभावः नन्वर्थेन समासासंभवात्तद
र्थेपाठोग्रहीष्यते किमर्थवचनग्रहणेन अत आह गुणमुक्तवान् गुणवचनः कृत्य
लुटोबहुलमितिभूतेकर्त्तरिल्युट् गुणमुक्तवानित्यर्थः युक्तवान् सगुणवचनस्तेनच
तेनपाठवमितिगुणमात्रनिष्ठेनसमासोनभवति गुणमात्रसत्वेति प्रतिपत्तेरित्यादि
सद्गुणलक्षितोगृह्यते ननुप्रवृत्तिनिमित्तंघटत्वादि सत्वतत्वासंभवादिति प्राकु
लपाद्वेइति कर्मणोनतृतीया खंडभेदनइत्यस्माद्भवेदभिप्रायादितः खंडश

वि

ष्टः क्रियाशब्दः यावन्तो गुणे वर्तित्वा पश्चात्तद्वत्यर्थं लक्षणया त इति द्रव्ये वर्तन्त इति गुणा
वचनो भवति धान्येनेति करणे तृतीया अर्थशब्देन इत्यर्थः प्रयोजनं कर्म किं चाद्यत् अ
र्थनमर्थः अभिलाषो वा भावे घञ् अर्थशब्दस्य रूपं धान्येन धान्येनेति हेतौ तृतीया
कर्तृकरणे कृतेत्येनेन गतार्थत्वं शंकैवात्र नेति रूपं अभ्युपगमपक्ष एव श्रेयान् नह
नेति किमिति कर्तृकरणे कृतेति सिद्धमिति प्रश्नः इतरो गुणवचनेन चेत्तत्कृतेनैव
ति विषमाप्येमिदमित्याशयेन प्रत्युदाहरति अक्ष्णा काणः इत्यत्र तत्कृतं किं
न किं यादिनेवेति भावः तृतीयात्विरूपेनांगविकार इत्यनेन काणत्वे कृतमिति मा
लन इत्यस्मादिह गुणवचनत्वं तत्कारीत्या खंड शब्दस्य वा स्यापि को ध्यं गुणवच
नेनेति किं गोभिर्वपावान् गोसंबंधिदध्यादिभोजनेन हेतुवत्तस्य वपावत्त्वमित्यर्थः इति
तत्कृतत्वेन त्वसौ गुणवचनः पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः
तीया अन्यैर्योगे त्वनपेक्षवचनाद्भेदाविति वा तृतीया इत्युक्तं गुणवचनमप्य प

23

ष्ठे समासेन गतार्थत्वात् न च तत्सूत्रस्थेन त्वार्थवत्तोक्तेति पूर्ववदप्रकृतिस्वरार्थ
मिदमिति वाच्यं सहशब्दप्रतिरूपकोसहाद्व्ययमिति सूत्रे एतत्सिद्धेरिति मनोरमा
यां स्पष्टं विद्यया सह वर्त्तते विद्या सह छात्र इत्यादौ तत्वप्रकारकबोधार्थत्वं तेषां व्या समासे
वश्यक इत्यन्ये पूर्वसूत्रेणैव तत्त्वात्तेनाप्यसमासोपि सिद्ध्यतीत्यपरे उक्ता
नार्थेति पूर्वसूत्रे पादेन ह समासस्याकृत्वादिहार्थग्रहणमभिधेयपरं तच्चो
न पादेनैव संबध्यते न तु पदादिभिः सप्तमहद्वापोः उपादानादिति भावः मि
थ्यं चेति यथा वधने काप्यसंधिस्तत्रापद्यमानो मिश्रशब्द उपसर्गरहितोत्तोद्
न इति सूत्रार्थः अपवरस्येति अपत्रपावद्दत्ते उक्तार्थ इत्येव सिद्धत्वादिदं सूत्रं नेम व
न चापवरशब्दस्यो नार्थकत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यं सपद्वशावराः सत्रमासीनिति ४४
निरुक्तौ गूढ्व्यक्तानुकरणा व्यजवराद्धादिति सूत्रेचत्तेन प्रसिद्धेति कर्तृकरणे
समाहारद्वन्द्वात्समासीयाप्राप्येनाह कर्तरि करणे चेति अत्र केचित् कर्तृकरणे

रि

इति प्रथमादि वचनं तृतीयया विशेष्यते विशेषणेन च तदन्तविधिस्तेन तृतीयान्तेन क-
र्तृकरणे कृदन्तेन समस्यते इति व्याख्यानान्तरमित्याहुः सर्वोपाधीति कर्तृकरणे च तृती-
यान्तं तमपि बहुलग्रहणात्क्वचिन्न समस्यते क्वचित्तु विभक्त्यन्तरमपि समस्यतेव-
हुलग्रहणादेवेत्यर्थः समासाभावं प्रदर्शयति दात्रेण लूनवानित्यादाविति ग्रा
दिपादेन दात्रेण छिन्नवान् हस्तेन कुर्वन्नित्यादिग्राह्यं विभक्त्यन्तरमपि समस्यत
इत्यस्योदाहरणं पादहारकः गलेचोपकः ह्रियत इति हारकः बाहुलकात्क-
र्मणि ण्वुल् पादाभ्यामित्युपादानपंचम्यंतस्य समासः चुप मंदायां गतौ हेतुमति णि-
जंतात्कर्मणि ण्वुल् गले इति सप्तम्यलुक् कर्तृत्वकरणत्वयोः क्रियानिरूपि-
तत्वेन क्रियासमर्पककृदंतेनैव भवेत्समासः इत्येतदधिकारात्तिङंतेन न तु नाभिप्रसंग
इत्याशयेन प्रत्युदाहरति कृताकिमिति इन रहं लिङंतप्रकृतिकतद्धितान्तप्रकृति-
कम् एवं तेन समाससत्वफलमित्याशयेन प्रत्युदाहरति काष्ठैरिति कृतैरधि पूर्व

मू॰ त्रस्यैव प्रपंचो ऽयं नन्तु निय मार्थमित्याहुः काकपेयेति शाकि लिंडु ति प्राक्षार्पैकन्त्यः
दूरणीनोधत्वान्न दृष्टेः काकैरपि पातुं शक्येति स्तुतिः अपत्यतेयत्वेन निंदा वा वातेनाछेद्य
मिति मूर्च्छेवत्कृत्यः कोमलत्वाद्वातेनापि छेत्तुं शक्यतेति स्तुतिः वातेनापि छेत्तुं
न शक्यतेति नैर्बल्यादिति निंदा वा अनेन भिक्षाहारि भक्त मंथोन मोदते हि त्यमरः
व्याख्यानान्नेह स्वरूपग्रहणं तदाह संस्कारकेत्यादि भक्ष्येण खर विशद मभाव
द्यो पंभक्ष्यं खरं कठिनं विशदं विविक्तावयवं खाद्यं भक्ष्यमित्यर्थः पक्वान्नमांत्तस्य तु
रजं तस्य च भक्ष्य पत्ते लं न्त्रैव प्रयोगात् अन्नं द्रव्यत्यादि प्रयोगस्तु भाक्तः ननु धानाद्
ति ननु धानानां प्रत्येकं विविक्तावयवत्वाभावात्कथमेतदुदाहरणं संगच्छत इति चे
न्नैवं भक्ष्य पक्ष समुदायस्य धानानां तस्य समुदायं प्रति समुदायापिनाम वयवत्वाद्युक्त
उपपत्तेः चतुर्थी तदर्थ तत्रोद्धे देनप्रकृतानाचतुर्थीपराभवपतने प्रत्ययग्रहणान्नद
तग्रहणं चतुर्थ्येन सामर्थ्यान्तदर्थलक्ष्यते इत्याशयेनाह चतुर्थ्यं तदर्थमात्रादि

ति चतुर्थ्यंतेन वाच्यापूर्वपादपेय द्यर्का दिति तद्वाचिना चतुर्थ्यंतं समस्यत इत्यर्थः बलि
रक्षितम् इत्यादि इति हितसुखग्रहणं ज्ञापकं तद्योगे चतुर्थी चाशिषीति ज्ञापिता दर्थ्यां
पि चतुर्थी संभवादिति भावः ननु चतुर्थी चाशिषीति विहितायाश्चतुर्थ्या तदंतस्य सम
सो न भवति समासादाशिषोऽप्रतीतेर्गमादिति केचिदाहुः इति कैयटेनोक्तं ततश्च
तस्य हेहित सुखग्रहणमपि बलिरक्षितग्रहणवत् ज्ञापकमेवेति चेद् अत्र नव्याः ब्राह्म

प

णाँय हितं ब्राह्मणहितं गोहितं गोसुखमित्य [illegible] तादर्थ्ये चतुर्थ्यंतेनापि समासः सिद्ध्य

27

यते साक्षात्तादर्थ्यं चतुर्थी हितयोगे चेति वार्तिकाच्चतुर्थी न तदर्थत्वादि हितसुखयोरा
भ्यां समासविधानात् ज्ञापनाद्वा संभवतीति हितसुखग्रहणं न ज्ञापकमिति तन्मतम्यो
वेत्याहुः पूर्वत्रेति तादर्थ्ये चतुर्थी एवमग्रेऽपि पक्ष्यां संभवत्येव पक्षपाद्यादयः इति ए
नद्वयभाष्यकृतोक्तं नन्वेवं रंधनाय स्थाली इत्यत्रापि विभक्तीसमासः स्यादेवेति प्रकृतिवि
कृतिभाव एवे [illegible] निनियमो निष्फल एव नचास्य विशेषः चतुर्थी तदर्थेषु

3

स्थानेनसमासः नलोकमिति यत्रस्थानिर्द्धारणमिति निषेधो द्विजश्रेष्ठो नात्रसमासप्रसं
गस्तदपेक्षाहिषष्ठी नेष्टत्वेद्विजेनत्रमनुष्येभ्यः तेषांसामान्यशब्देनोपस्थितत्तया
नात्विहस्यानुपस्थितत्कस्यनापाग्रभाप्यत्वात् अप्रपाकपंडुरवोत्तमइति यस्मान्नि
र्द्धार्यतेयश्चैकदेशोनिर्द्धारणहेतुः एतच्छिनयसन्निधानेसत्येवायंनिषेधइति द्विव
चनविभज्येतिसूत्रेकेयटः अन्येतुगुरुवेदूत्तंइतिनिर्द्धारणसप्तम्याः संज्ञायामितिस
मासः नचैवंननिर्द्धारणइतिव्यर्थस्वरभेदात् सप्तमीसमासेहितत्पुरुषेतुल्यार्थ
त्यादिनापूर्वपदप्रकृतिस्वरः षष्ठी। समासेतुसमासस्येत्यन्तोदात्तत्वंस्यात्तच्चानिष्ट
मित्याहुः संज्ञायामिति समासस्यनित्यत्वेनस्वपदविग्रहासंभवात्निपृसंगात्तस्यान्वैय
रोक्तसमाधानमेवसमीचीनमितिनव्याः प्रतिपदविधानेति पदंपदंप्रतिविहिता
प्रतिपदविधाना षष्ठीशेषइतिविहितायान्यैनतोविरुद्धेस्यत्सादिनाविहितासर्वैवष
ष्ठ्यर्थः धातकारकविशेषणगहात्वेवत्तोविरुद्धस्यत्सादिनाषष्ठीविधीयतइतिभवति

नस्याः प्रतिपदविधानत्वं तल्लक्षणेनैव गतार्थत्वात्तन्निर्धारण इति व्यर्थमिति चेन्न्यायः
पतन्न निर्धारणमिति सूत्रे न षष्ठी विधीयते किं तु सप्तमीमेव षष्ठी तु तया मा बाधीति प्र
न्य तिप्रसूपत इत्यर्थः तत् एवं स्वामीश्वराधिपतिः इत्यादिष्वपि तेन गवां स्वामी सर्वेश्वरः नि
षादाधिपतिरित्यादि सिद्धमिति वस्तुतस्तु न लोको विदर्थस्येत्यादिचतुर्दशसूत्रीमध्ये दिव
स्तदर्थस्येत्यादिषट्सूत्रीविरहप्रावधिकायामसूत्रोक्ता इत्यनुवर्तते तथा च तमाषा
णामस्मिन्यादित्यादावेव षष्ठी शेषे इत्येव सिद्धेस्तु यमार्थप्रकरणमिह षष्ठ्येव ननु ननु लुगि
ति तथा च लुकः प्रयोजकीभूतः समासएवनेतिकसितोध्यतात प्रतिपदविधानानेति
वचनं न कर्तव्यं एवं स्थिते कृद्योगा षष्ठीति वचनमपि मास्तु कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्र इ
ष्टोपयुक्तिनिवृत्तं तथा च प्राप्त षष्ठीविधानार्थमेवतदिति समासनिवृत्तिप्रसंगाभावा
त् षष्ठीत्यनेनैव समाससिद्धेः सर्पिषो ज्ञानमिति वस्तुतः करणस्य संबंधमात्रवि
वक्षायां ज्ञो विदर्थस्येति षष्ठी सर्पिःसंबंधि प्रवर्तनमित्यर्थः पृ॰१॥ग॰१॥ सर्पिषपात्रस्य

31

व्यइति वार्तिकेन समासः प्रतिषिध्यते गंधत्वेन प्रतीयमानो गंधेन कदाचिद्गुणिसमाना
धिकरणः किं तु स्वप्रधानः इदमेव हि तात्पर्यं नाम ननु पिनष्टि गंधानिति प्रयोगद
र्शनात् षष्ठ्यन्तपदादिस्तु स्यादेव गंधपदोत्तरतत्पुरुष गुणवचनइति चेन्न पिनष्टीति प्र
योगो हि गंधानिति न गुणपदं मालतीति कुसुमादिषु गंधपदप्रयोगादर्शनात् किं तु
चंदनत्वादिजातिनिमित्तको ऽन्य एव सः तस्माच्चंदनगंध इत्यादौ न तत्पुरुषत्वसिद्धिस्यमेव ए
वं घटरूपमित्यादावपि ननु एवमपि बलाकायाः शौक्ल्यं केषांचिन्मते रूपमित्यादावति प्र
संग इति चेन्न गुणः गुणवचनेत्यत्र षष्ठ्यन्तप्रकृत्यादि गुणस्यैवाभिधानात् वाचकपदानां
गुणिसमानाधिकरण्यसत्त्वान्न दोषः न च प्राधान्येनाप्राधान्येन वा द्रव्यप्रतिपादकत्वे
सति गुणप्रतिपादकत्वं न तु गुणवाचित्वमित्यर्थ इति फलानामितिकरणस्य षष्ठ्यन्तवि
वक्षायां षष्ठी स्यादेविशेष इति ननु रूपेण तत्पुरुषे नित्यं पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा प्राप्ता
दिस्वरत्वेणांतोदात्तत्वे प्राप्ते नद्यबादेर्न तृतीया कर्मधारयेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरसत्त्वाद्गुण
वचनः षष्ठीसमासेन तद्ग्रंथो दात्तत्वप्रसंगे ने ख्यात इति भावः नपि कसकर्मकेभ्यस्ति पिरि

ननु श्रीत्समसंलवंध इति तिमहि प्रयोगेनानास्मात्कर्मणि इक्कोनाहीति निनयंकनीयं द्विन
स्यकुर्वन्नकुर्वाणः इति नेयंपवेत्वकाबष्टी। द्विनस्यघटं कुर्वन्निति तथाहि सत्यसामर्थ्याद
वस्मानाप्रसङ्गो निषेधोयंव्यर्थः स्यादतआह षष्ठी किं करस्तुत्यर्थ इति षष्ठ्या कृतेति ना
द्रव्यरूपसंबंधस्य सामान्यरूपेण विवक्षायां षष्ठी। कृद्योगा संबंधिनी का क्रियानद्रव्येन
रमित्यर्थः कृदव्ययमेवेति ।पूर्वेकसमासपदार्थे इतिसूत्रेसर्वेवपद्यादिति भाष्यप्रयोगादिति
भावः कृत्वादीति तथाचमहि:पुञ्ज यन्नकृतेरीति गत्तीमः। प्रादयः किंकृते योगाः कृम
करोत्यकाविनेति रहितइति कैवट हरदत्तौ नः प्रत्ययप्रतिषेधेवद स्यैव परिभाषादाहरन्तो ।
।कृदव्ययेनापि निषेधं मन्येनेतो च प्रागज्ञभाष्यप्रयोगविरोधादुपेक्ष्या इति भावः न ।
व्यतानुभवत्येवेति सूत्रेति रनेवंपग्रहणादिति भावः स्वकर्तव्यमिति कर्तृषष्ठ्यासमा
सः स्वरभेदइति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तस्वरः स्यात्समासान्तोदात्तत्वरितद्रुपूषः तथेनतत्स
मासेमधोदात्तत्वं स्यात्तच्च नेष्यत इति भावः सेव्यनेनेति षष्ठीसमासेनयोगोदात्तेति स
मासेकार्तरिनः सोपिषष्ठीसमासः सूत्रणाग्रहणेनेन वापेनदुत्यर्थः कैनेपकर्तायां सूत्रेय

च

लक्षणं च कृञाग्रहणं व्याख्यानादित्याह मतिबुद्धीति राज्ञामिति क्तस्य च वर्तमान इति कर्तरि
षष्ठी भूत इति न च तक्रकौण्डिन्यन्यायेन मत्यादिभ्यः क्तस्य वर्तमानस्य कालो भूतकालत्वं बाध
न इति वाच्यं तेनैकदिगित्यत्र तेनेत्यधिकारे उपज्ञात इति निर्देशेन भूतकालस्याबाधज्ञापना
त् उपज्ञात इत्यत्र हि भूते क्तो न तु वर्तमाने अन्यथा क्तस्य च वर्तमाने इति षष्ठीविधानाऽ
पज्ञातशब्दस्य तेनेति तृतीयायोगो न स्यात् न चैवमपि ज्ञानार्थस्यैव ज्ञापकमस्त्विति वाच्यं
पूजितो यः सुराऽसुरैरिति प्रयोगानुरोधेन सामान्यविषयकज्ञापकत्वस्यैव न्याय्यत्वात् पू
र्वेण तु कारकषष्ठ्या एव समासनिषेधोऽयं शेषषष्ठ्या तु समासः स्यादेवेत्याहुः एतेन कलह
सरामसहितः कृतवानिति भट्टिप्रयोगो व्याख्यातः रामसहितं सः कलहं कृतवानित्यन्वयः
अधिकरणवाचिना च वाचिग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति हरदत्तादयः इदमेषामासितमिति क्तोऽधि
करणे चेति क्तः अधिकरणवाचिनश्चेति कर्तरि षष्ठी अधिकरणे व्येत्यत्र सिद्धे सूत्रद्वयेऽपि
वाचिग्रहणं स्पष्टार्थमित्याहुः ननु किं वृत्तं पचनमित्यत्र न कर्मणि क्तः वृत्तेरकत्वात् तथा

35 43

ओं

चाधि करणे तेनकथमिह समास इति चेन्मैवं नायमधिकरणोक्तः किंनगत्यर्थाकर्मके
निकर्तरि किमात्र तेनिष्ठान्तमित्यर्थः कर्मणित्वं क्तेनेति नानुवर्त्तते क्तेन च पूजायामिति नि
षेधवैयर्थ्यप्रसंगात् षष्ठीत्यनुवर्त्तते किंतस्यापि या कस्यचित्कर्मणि षष्ठी न गृह्यते अप्रका
रकषष्ठ्यादावनेनैव सिद्धेस्तृजकाभ्यां कर्त्तरीति निषेधवैयर्थ्यापत्तेः किंच इध्मप्रव्रश्चन इ
त्यादौ समाससिद्धये वचनं कर्त्तव्यं स्यात् नच रूपयोगलक्षणा षष्ठी समस्यत इति वार्त्तिक
महत्येवेति वाच्यं नस्य सिद्धान्ते प्रत्याख्यानात् न तत्र निपातानामनेकार्थत्वादितीत्यर्थं
चशब्दोऽप्यत्राह कर्मणीति षष्ठीति समस्येक वचनांतं पदं सामर्थ्येया षष्ठी विहिता
वशेषिता वेत्यर्थः नियमरूपेणाविधिरूपेण निषेधरूपेण वेति बोध्यम् प्ररतेः खेव
तत्वात् गवां दोह इति प्रयोगेनेनुपपन्ना सतिः त्विह इत्यपप्राप्तिप्रसंगेनार्थः अप्रकर्षं पा
दानुशासनमिति अत्र व्याचख्युः शालानामिति षष्ठी कर्तृकर्मणोरिति विहिता
नतु अपप्राप्तविग्रहेन आचार्यस्य कर्तुः वलनस्तत्वापि दूषणं पादनात् इत्यर्थप

योगद्वयं ततः प्रयोगद्वयस्यानुवर्त्तनात्कर्तृकर्मणो भयहेतोरपादानएवास्येनियम इति स्वीकारात्
ग्नाप्नुवयोगवादे दोहस्नुन्य अहिग्नाप्न्वार्थं प्रतिपादितं तच्च प्रयोगिति नोदेशपादुर्दोहणावच्छेदेगप
यास्यैव निर्वहति न तस्य था ग्नतः कर्तृकर्मणोर्विवक्षापादानादस्तु भयप्राप्तिः इह न
प्रवृत्ता नाभिदमनुष्यास नेनन्वथा नामित्यपेनिवृत्तिपरंवाक्यं ननु कर्तृविवक्षावनिवृत्ति
पर मतेनास्तु भयप्राप्तिः अन्यत्र वाय पाक पचि चिह्न भयप्राप्तिरस्तु यापि न व्यक्तिः उभयप्राप्ता
विति सूत्रेऽप्रविशेषेण विभाषेति पठत्यापि विविधमाननतानियुमापवृत्तिपदेऽप्याचार्य
स्य पूर्वाद्वा तृप्तास्मन मितिप्रयोगसंभवात् यदि वाक्ये षष्ठ्यन्तत्वगा षष्ठी व्याख्यायते तदा नसं वि
मासनिषेधप्रपंचैवात्रनास्तीति तृजकाभ्यां इह कर्तृत्वे षष्ठ्यां तृजकाभ्यामिति वृत्तिकार
व्याख्यानमयुक्तमितिध्वनयन्नाह कर्त्रर्थे तृजकाभ्यामिति कर्तृग्रहणं तृजकयोर्व
विशेषणमिति युक्तं तयोः कृत्वात् न तु षष्ठ्याः निभावः यद्यपि कर्तरीति तृजोन विशे
षणमव्यभिचारात् याजकस्य विशेषणत्वेन न तदा व्यपेक्षमित्याह इहांमहितैकेति यथोपार्ह

ॡ

373

39

अ.कें.
१६९

तृ.

३

ग्र·कं· १२९

तू

41

तृती॰ध्या॰स॰

ग्रं॰कं॰ १२९

४

४

ब्र.के.
१६९

चंडिकां पूजयेन्नरः दशपंचसहस्राणि वर्षाणां मोदते दिवि पयसा रंकुशाग्राणि अक्षता
दधितंडुलाः यवाः सिद्धार्थकाः दूर्वा कुंकुमं रोचनामधु अर्घ्योयं कुरुशार्दूल वेद शास्त्र
उदाहृतः सहासहदेवी कुमारी प्रक्रम्य अनेन पूजयेद्यस्तु स याति परमं पदं अष्टांगा
र्घ्यं समापूर्य देव्यै मूर्ध्नि निवेदयेत् दशवर्षसहस्राणि दुर्गालोके महीयते आपः क्षी
रं कुशाग्राणि दधि सर्पिः अक्षतंडुलाः तिलाः सिद्धार्थकाश्चैव अष्टांगोर्घ्यः प्रकीर्तितः भ
विष्ये रक्तबिल्वाक्षतैः पुष्पैर्दधिदूर्वाकुशैस्तिलैः सामान्यः सर्वदेवानामर्घोयं परिकी
र्तितः मृत्पात्रेणनरो दत्वा वाजपेयफलं भवेत् ताम्रपात्रार्घ्यदानेन पौंडरीक
फलं लभेत् पलाशपद्मपत्राभ्यां गोसहस्रफलं लभेत् रौप्यपात्रेण दुर्गायै विष्णुया
ग फलं लभेत् दत्वा सौवर्णपात्रेण लभेद्बहुसुवर्णकं हेमपात्रेण सर्वाणि ईप्सि
तानि लभेद्ध्रुवि अर्घ्यं दत्वा तु रौप्येण अभूराज्यफलं लभेत् चंदनेन सुगंधेन अर्घ्योयस्तु

तू.

१६९

त

पयेद्दधिघृतैर्वै सत्स्नानं हितं स्मृतम् एकाहेपि च यो दुर्गां पंचगव्येन चंडिकां स्नाप
येल्लयशाहेल्लसगच्छेत्सुरभीपुरं कपिलापंचगव्येन दधिक्षीरयुतेन च स्नानेशतगु
णप्रोक्तमितरेभ्यो नराधिप तच्चैतन्ययनं षडक्षरेण मंत्रेण पाद्यादीनपषोडश वितरे
पू॰४१× दुपचारांश्चप्रोक्तांस्तु भैरवेति वा राजेन्द्र तत्रात् ह्रीं दुर्गायै नम इति षडक्षरमंत्रेण कार्यं
भविष्ये चंडिकां स्नापयेद्यस्तु नरश्चेक्षुरसेन च गारुडेन स यानेन विष्णुना सह मोदते
पितृन्वादिश पयो दुर्गां मधुना पयसापि च स्नापयेत्तस्यापितरस्तृप्ता वर्षशतद्वयं योगि
मासांनवम्यां वाष्टम्यां वा नराधिप, स्नापयित्वा तीर्थजलैर्वाजिपेयफलं भवेत् स्नाप
यित्वा नरी तोयैर्गंधचंदनवारिणा चंद्रांशुनिर्मलः श्रीमान् चंद्रलोके महीयते स्नापये
द्यस्तु वै देवीं नरः कर्पूरवारिणा स गच्छति परं स्थानं यत्र सा चंडिका स्थिता चंडिकां स्नाप
यित्वा तु श्रद्धया गुरुवारिणा इंद्रलोकं समासाद्य क्रीडते सह किंनरैः द्वादशांगेन योऽर्घेण

ब्र.कौ.
१६८
पुष्पोपचाराः ५४

ते

तान्नुसारतः शास्त्रं च यस्य पश्येन्नतं यत्ने न प्रजयेत् यतः शास्त्रेषु मा देवी निवसत्येव संततं
शास्त्रमिति वा पाठः शास्त्रं तत्पुस्तकं देव्या स्नपयने विशेषः शिवरहस्ये ये मेरुमूर्धगा गणसं
घकृताभिषेकां पंचामृतैः कीरिसु तामभिषेचयंति तैरिय कल्पमनुभूय सर्वे पस्रूपा रा
ज्याभिषेकमतुलं प्रभुवंति दुर्गाभक्तितरंगिण्यां देवीपुराणे सुगंधिपुष्पतोयेन स्ना
पयित्वा नरः शिवां नागलोकं समासाद्य क्रीडते पन्नगैः सह द्रोणपुष्पं बिल्वपत्रं करवी
रोत्पलानि च स्नानकाले प्रयोज्यानि देव्यै प्रीतिकराणि च भगवत्यै नरो दत्वा विष्णुलोके
महीयते स्नापयित्वा नरो दुर्गां श्रद्धया हेमवारिणा सौवर्णयानमारूढो वसुभिः सह
मोदते तिलोदकैर्विष्णुलोके लभते बांधवैः सह घृतेन स्नापयेद्यस्तु तस्य पुण्यफलं शृ
णु दशपूर्वान्दशपरान्नात्मानं च विशेषतः भवार्णवात्समुद्धृत्य दुर्गालोके महीयते
क्षीरेण स्नापयेद्यस्तु श्रद्धाभक्तिसमन्वितः चंडिकाविधिवद्वीर इंद्रलोके महीयते स्नाँ

पयोदधिनावीर दध्नाड गौं महीपते
राजतेन विमानेन शिवलोके
महीयते पंचगव्येन यो दुर्गां
यावत्कुंभवादिरएा स्ना ५
१६८

तकन्यकाः प्रमदाश्च द्विजातीन्यावंशान्नदानेन तोषयेत् तदा भक्त्या नरा ये च म
हाव्रतपरास्तथा ये पूजयेत्तां विशेषेण तद्वद्वर्चिकायतः मातॄणां चैव देवीनां पूजा कार्या
तदा निशि ध्वजछत्रपताकादीनुच्छ्रयेच्चर्चिकागृहे रथयात्राबलिदेयं पटुवाद्यरवाकुलं
कारयेत्तु प्रतेयेन देवीशाश्वतिघातनैः अश्वमेधमवाप्नोति भक्तितः सुरसत्तमः महानव
म्यां पूजयेद्यः सर्वकामप्रदायिका सर्वेषु वत्सवर्णेषु नवभक्त्या प्रकीर्तिता लब्धाप्नोति यशो
राज्यं पुत्रायुर्धनसंपदः इति देवीपुराणे महानवमी तत्रैव सौरपुराणे अश्वयुक्शुक्ल
स्प x पक्षे नवम्यां पूजितालवान् भक्त्या संपूजयित्वैवं देवीं संप्रार्थयेत्ततः महिषघ्नि महामा
ये चामुण्डे मुण्डमालिनि रक्षा मारोग्यविजयं देहि देवि नमोऽस्तु ते भूतप्रेतपिशाचेभ्यो र
क्षोभ्यश्च महेश्वरि देवेभ्यो मानुषेभ्यश्च भयेभ्यो रक्ष मां सदा उमे ब्रह्माणि कौमारि विश्व
रूपे प्रसीद मे कुमारीर्भोजयित्वा च दद्यादाच्छादनादिकं नवसप्ताष्टकं चैव वत्सपादि

५=

चरके नराम नाम्नानु तत्फलं लभते नरः नारी वा पुरुषो वापि शूद्रो वा पाप
धर्मो नरः रामनाम्नानु मुक्तास्ते सत्यं सत्यं वरा ॥ नने मूले कल्पद्रुमस्या
रविलमणिविलस इत्नसिंहासनस्थं कोदंड द्वंद्व पाणिं ललितकरयुगेना
र्पितं लक्ष्मणेन वामांकन्यस्तसीता भरनधृत महामौक्तिकः छत्रकांतिं
शत्रुघ्न [illegible] धन्व चामराभ्यां विलसित मनिशं रामचंद्रं भजे
हं इति श्रीभविष्योत्तरपुराणे उमामहेश्वरसंवादे रामनाममलेखनो ८
द्यापनं संपूर्णं

लिंफलादिकं तथा प्रेयः संपाद्य दानं चमपि वेदकं समाचरेत् रामं नत्वा च नत्वा च सार्थयित्वा पुनः पुनः आ
चार्यं पूजयेत्पश्चात्सुवर्णयुतधेनुना प्रतिमादानमंत्रेण आचार्याय निवेदयेत् दानमंत्रः नतोस्मि देवदेवे
श रघुवंशि महात्मभिः यच्छितं तत्कर्मपाशात् हृदि नित्यं प्रभुभिः मायया त्रेण मया त्वं सृजस्पर्श मिलं
पसि अतस्त्वत्पाद भक्तेषु त्वद्भक्तिषु स्त्रियाधिको भक्तिमेवाभिवांछंति त्वद्भक्ताः सारवेदिनः अतस्त्वत्पा
दकमले भक्तिरेव सदास्तु मे संसारभयतस्त्राणां मे यच्च भक्तिरेव ते रामसीतास सौमित्रि हनूमद्भक्तित
त्परः दानेनानेन मे राम भुक्तिमुक्तिप्रदो भव प्रतिमादानुत्सिद्ध्यर्थं शक्त्या स्वर्णं तु दापयेत् दक्षिणाहीनं
तु यद्दानं तत्सर्वं निःफलं भवेत् ब्राह्मणान् शतसाहस्रं भोजयेन्मधुसर्पिषा पक्वान्नैः पायसैः खाद्यैः क
दलीशर्करान्वितैः ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दत्त्वा भूयसीं दक्षिणां युजेत् तद्दले घृतपात्रं च तिलपात्रं च दाप
येत् शय्यां च रथवनानि दद्याद्दानानि शक्तितः अन्नाक्ष्यं वस्त्रणमेके दत्वा रामं नमेत्पुनः तिलकं।
कारयेत्पश्चादभिषिंचेत्सपल्लवैः द्विजैस्तु चाशिषो देयान् नत्वा स्तुत्वा विसर्जयेत् ततो महेश्वरीपूजां
भोजयेद्वटुकं तथा कुमारीणां त्रयं भोज्यं योगिराजं च भोजयेत् क्षेत्रपाल बलिं दत्वा ध्यात्वा रामं
सदा जपेत् ब्रह्मादिभिस्तु तत्पुण्यं वक्तुं शक्यं न किंचन अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि

विमलधीः किल शास्त्रकलादरः प्रबलनावलना कलितो नरः १२ इति चंद्रः ॥ क्षितिपतेः क्षितिमानधनागमैः सु-
खचलामहसा बहुसाहसैः अवनिजः कुरुते सततं युतं त्वजगतो जगतो [illegible] ऽभिमतं नरं १ गृहधना-
त्यसुखं च रिहृदयं परगृहस्थितिमादिशते नृणां अविनयान्निरुजो वृषभस्थितः क्षितिसुतोऽतिसुतोद्भ-
वपीडनं २ बहुकलाकलनं कुलजोत्कलिं प्रचलनेन प्रियतां च निजस्थलात् नेतनृणां कुरुते मिथुन-
स्थितः कुतनयस्तनयप्रभवात् सुखं ३ परगृहस्थितिता मतिदीनतां विमतितोऽप्यमितां च रिपुहृदयम् हि-
मकरालयगे किल मंगले प्रबलया बलया कलहं ब्रजेत् ४ अजितरं सुतदारसुखान्वितो हतरिपुर्वित-
तोद्यमसाहसः अवनिजे मृगराजगते पुमाननयतानयनाभियुतो भवेत् ५ सुजनहृज्जननाजनिताधिको
यजनयाजनकर्मरतो भवेत् क्षितिसुते सति कन्यकयान्विते त्ववनितो वनितोत्सवतः सुखी ६ बहुधनव्य-
यतागविहीनतागतनुजप्रियतापरितापितः तुलिनि भूमिसुते विकलः पुमानवनिजो वनितोत्सवदुः-
खितः विषकृशानुशस्त्रभयान्वितः सुतसुतावनितादिमहत्सुखः वसुमतीसुतभाजि सरीसृपे नपरतः
परतः प्रजयं ब्रजेत् ८ रथतुरंगमगोरववत्सयुतः परमरातिजनद्युतनदुःखितः भवति नावनिजे धनुषि-
स्थिते सुवनितावनिताक्रमलिप्रियः ९ रणपराक्रमतावनितासुखं निजजनप्रतिकूलतयाश्रमः
विभवतामनुजस्य धरात्मजे मकरगे करगे वरसो भवेत् १० विनयतारहितस्य हि तत्रजो निजजनप्रति

कलश

ॐ ज्ञा०भ० कृतमलं खलं प्रकुरुते मनुजोऽत्रितः द्विनिसुतो निसुतो दुःखितं ११ व्यसनतां खलता मदयान्वितो विक
२२ लतां चलनं च निजालयात् द्विति सुनस्त्रिमितो सुसमस्थितो विमतिना मतिनाशनमादिशेत् १२ इति भौ
मः खलमतिः किल चंचलमानसो बहुलभुक् कलहाकुलितो नरः अकलहो रुणवांश्च बुधे भवेद्दवि
गते विगते स्थितसाधनः १ वितरणप्रणयं गणितं द्विजे हृतकलाकुशलं रतिलालसं धनिनमिंदुसुतोऽवृष
मस्थितस्तनुते मनुजं नितं सुखिनं नरं २ प्रियवचो रचनासु विचक्षणो हि जननीनयः प्रभवेन्मानव मि
थुनगे तनने शशिनं दने सदनतो दनतोऽपि सुखी नरः ३ कुचरिताति वगीतकथा रतो जनरुचिः परदे
शगतिर्नृणां किल कुलीरगते शशिनन्दने [illegible] तना [illegible] सं भवेत् ४ अनृतता सहितं विमतिं परं स
हजवैरकरं कुरुते नरं युवतिहर्षहरः शशिनः सुतो हरिगतो रिगतो न्नति दुःखितं ५ सुवचनानुरतः प्र
तनो भवेद्विरचनकर्मकरो हितवरो नतिः शशिसुते युवतौ च गते सुखी सुनयनानयनो चलचेष्टितः ६ अ
नृतवाग्व्ययभाक् खलशील्य विक्लवरिताभिरति वेश्यजल्पकः व्यसनपुष्पतुजः सहिते [illegible] धे चतुलया तुल
यात्वसतां युतः ७ कृपणता निरणप्रणयश्रमो विहितकर्मसुखापहतिर्भवेत् धवलभानुसुते लिगते ऽ
तिस्खलसतोल्लसतो विवस्त्रनः ८ वितरणप्रणयो बहु वैभवः कुलपतिश्च कलाकुशलो भवेत् शशि
सुते धनुरासन संस्थिते विहितयाहितया [illegible] यान्वितः ९ प्रियभयेन युतः कुमतिर्नरः स्मरवि [illegible] नतरः प

॥ जा॰भ॰ नेमृगाङ्कः २ पुत्रधर्म्मधनस्थस्य चंद्रस्योक्तमसत्फलं कलाद्वयेपरिक्तेपंकलाहृत्कैनसाधुनत् ३ मीनेतिंदति
२१८ वित्तमरिपुवृद्धिमर्थंप्राणार्थं धनेधर्मेनाशं मार्त्तोपघातंचरुजंत्वशोकं लोभंव्ययं मृत्तनैयमप्नोति ४
वंधंधनेंवैरिमंथधनान्निपीड्यं स्थितिपीडनमर्थलाभं पीडांसुखंवलोभमप्यापनोशकमात्फलंयच्छ
तिसोमसुतः ५ मीनंवित्तंपीडनंवैरिवृद्धिंसौख्यंशोकं राजमानंरुजंच सौख्यंदैन्यंमानवित्तानिपी
डांदत्तेजीवोजन्मराशेःसकाशात् ६ रिपुक्षयंवित्तमतीवसौख्यं वित्तंमृतं प्रीतिमथाप्तिवृद्धिं शोकंधनं
मिवैरंवसुलाभंपीडां स्वमर्थंचददातिशुक्रः ७ भ्रंशंक्लेशंशंचपात्रुप्राप्तिंपुत्रोत्सौख्यंसौख्यंवृद्धिं
चदोषं पीडांनैःस्वंनिर्धनंत्वंधनोप्तिंनानानर्थभानस्तुनाप्नोति ८ दैन्यंनैःस्वंस्वंचवैरंचकोशंवित्तं
वादं पीडनंचापिपापं वैरंसौख्यंद्रव्यहानिंकुर्यात्राहुः केतुगोचरेकेतुरेवं ९ राशौराशौगोचरेखे
चराणांशुक्रंपूर्वैर्यत्फलं जन्मराशेः तन्नस्यान्नामेकभोत्पत्तिकानांक्षितिमिन्नेहह्रस्वनेवरमेव १० य
स्मिन्राशौपीनरश्मिः प्रसूतौसंस्थःप्रोक्तोजन्मराशिःसएव एवंलग्नेनाश्विताःसत्र्यखेटास्तेकिंन
स्युःशालिनांनन्मभानि ११ प्रंसामनोशौकिलराशायःसुःशुभाशुभान्यत्रफलानितेस्युः तत्रस्वरे
खागमनंनानराशौस्पष्टंफलंचाष्टकवर्गजातं १२ स्वान्मदीक्षु ज्ञैनौस्विर्मृतितनैपोलाभार्थेकेंद्रस्थि

ने

तामापन

३०

शूलकोणं तदग्रान्यरेखा तदग्रयोः शृंगयुतं विधेयं मध्ये त्रिशूलस्य च दंडमूलात् सव्येन भान्यर्कभतोभि
जिच्च स्वनामभं यत्र गतं च तत्र प्रकल्पनीयं सदसत्फलं हि ननस्य कूदून्तेन येक्रमेण चिंतावधस्त्र
प्रतिबंधनानि शृंगद्वये तत्क्रमतेब्धभं गः शूलेषु मृत्युं परिकीर्तयंति शेषेषु धिष्ण्येषु जयश्च लाभो
भी० सू० ८ र्थसिद्धिर्विबुधानराणां श्रीसूर्यकालानलचक्रमेतत्प्रदेविवादेव रणे प्रयाणे प्रयत्नपूर्वं ननु चिंत
नीयं पुरातनानां वचनं प्रमाणं अथ चंद्रकालानलचक्रं कर्कोटकेन प्रविधाय वृत्तं तस्मिंश्च पू
र्वापरयाम्यसौम्येषु नाडिहिः संचलिते विधेये रेखे त्रिशूलाग्रतदग्रकेषु कोणाग्ररेखाहितयेन
साध्याः पूर्वत्रिशूले किल मध्यसंस्थं चांद्रं लिखेद्भं तदनुक्रमेण सव्येन धिष्ण्यानि वदंति संतः का
लानलं चक्रमिदं हि चांद्रं रणप्रयाणादिषु जन्मभं चेत् त्रिशूलसंस्थं निधनाय नूनं मतं तदेवं हि संस्थं ह
शुभप्रदं हि इति चंद्रकालानलं अथ गोचरफलं नृजन्मराशेः खचरप्रचारैर्यैर्हि गोचरे संहिते।
कैः प्रणीतं स्फुटफलं तत् किल संप्रवच्मि बालावबोधप्रदमग्रभानाम् गौतिभयश्रीर्व्यसनं च दैं
न्यं शत्रुतद्भयो यानमनीवपीडा कांतितपोभीर्विविधिं च सिद्धिर्लब्धिर्व्ययोर्कस्य फलं क्रमेण ॥ १ ॥ स्थ
दन्नमर्थं तदयमे धनलाभं कुर्यात् चतुर्थाकार्यविघातमेवं वित्ते [illegible] राजभयं सुरखं चलोभं च षष्ठोर्कं कुरु

चंद्रकालानलचक्रम्
बंधन
वध
उद्वेग
जय
हस्त
पाद

तोभद्रचक्रम्॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि चक्रं त्रैलोक्यदीपनं॥ विख्यातं सर्वतोभद्रं सद्यः प्रत्ययका
रकम्॥ १॥ यामयोत्तराः प्राग्पराग्रकोष्ठानवान्यचक्रे सुधियाविधेयाः॥ स्वरर्क्षवर्णादिकमत्र
लेख्यं प्रसिद्धभावान्नमयानिरुक्तम्॥ २॥ अमोक्ष्टके तुरे हानिः स्वरे व्याधिर्भयं तिथौ॥ राशि
विघ्ने महाविघ्नं पंच विद्धेन जीवति॥ ३॥ भरण्यकारो वृषभं च नंदां भद्रं च कारं श्रवणं विशा
खां॥ तुलां च विध्येदनलर्क्षसंस्थो गुरोस्त्र चक्रं गदितं स्वरज्ञैः॥ ४॥ बकारमोकारफकारदासेत्यातीं
रकारमिथुनं च कन्यां॥ तथाभिजित्संज्ञकभं च विध्येद्मूलर्क्षसंस्थो हि नभस्वरेंदुः॥ कर्ककं कारं च ह
रिं पकारं चित्रां च पौसं च तथा कर्कं॥ अकारकं वैश्रभमं च विध्येदुल्लेन भौमं ऽल्लगोमृगास्यः॥
र्द्धं विवेधः सर्वतोभद्रचक्रे सर्वेदेम्याश्चिंतनीयस्सुधीभिः॥ दद्याद्धेधः स फलं सौम्यजातो त्वं
तं कष्टानुरूपवेधः करोति॥ अथ सूर्यकालानलचक्रम्॥ सूर्यकालानलं चक्रं स्वरशा
स्त्रोदितं प्रियतन्। नरदृहं विशदं वक्ष्ये च मत्कृति कं परं॥ १॥ त्रिशूलकाग्राः सरला श्रुतिस्थः
कितो र्द्धरेखाः परिलेखनीयाः रेखात्रयं मध्यगतं च नत्र दे दे च कोणेषु परिगो विधेयं॥ त्रि

॥ओम.जा.भ.
२५

लाकुलितो वक्रदानदः जलजिनीशसुते नलयान्विते न पकृतोपकृतो हि नरो भवेत् ७ विधुजनाशनपाल
मयान्वितो धनविनाशन वैरिगदार्दितः विकलिताकलितो लिसमान्विते रविसुते विसुते सुखवोनरः ८ रविसु
ते नभुते सति कार्मुके सुतगुणैः परिपूर्णमनोरथः अचिरतः कीर्तिमुदां पतेर्नरो विभवतो भवतो बहुतो भवे
त् ९ नरपतेरतिगौरवता ऽन्ते द्विजसुते मृगयाखिगतेनरः अगुरुता कुसुमैर्मृगजान्तयाविमलयामल
याचलयेः सुखं १० नतजितो रिपुभिर्व्यसनान्तरैर्विहितकर्मपराङ्मुखतान्वितः रविसुते कलशेन सम
न्विते सुसहितः सहितः प्रचयेन्नरः ११ विनयताव्यवहारसुशीलता सकललोकगुरुत्वगुणेन रः उपकृ
तो निपुण क्षितिमिहन्त्रिते रविभवे विभवेन समन्वितः १२ बलान्वितेऽपि शनी चराशौ खेटे भवाराशि
फलं समग्रं नीचोच्चगेहास्तमयादिभावैर्न्यूनाधिकत्वं परिकल्पनीयम् १३ इति शनिफलानि ७
अथ पापानिचक्रं जन्मर्क्षतो यच्च बकुत्रसंस्थं मित्रस्य पुत्रं प्रथमं विदित्वा चक्रे नराख्ये खनुसन्धि
स्यादिन्यस्य भान्प्रवदेत्फलानि १ नवत्रमेकं वदिनो विभागे मुखे लिखेद्दीणियुगं च कण्ठे नेत्रे च
नस्त्र युगं हृदि स्थमेकं चक्रं वामकरेवनस्क २ वामे च पादे त्रितयं च भोनाभानां त्रयं दक्षिणपादसं
स्थं चत्वारि ऋक्षाणि च दक्षिणाख्यपाणौ प्रणीते मुनिनारदेन ३ रोगो लाभो हानिराप्तिः सौख्यं वधः
पीडा मनुष्याणां चलाभः मदेवकेमागोगे कल्पनीयं तदेतोमयाद्वीप्येऽमानस्फलानि ४ अथ सर्व

55

३५

विरतिं विरतो नृणाम् ८ कलहघातमतिं जननिंद्यतां प्रयुननामयतं नियतं नृणां व्यसनतां तनुते लिसमा-
श्रितः कविरलं विरलं कुरुते धनं ९ अभिरतिः सुरसंगनया नृणां व्ययभयं कृशतामतिचिंतया भृगुसु-
ते मृगराशिगते सदा कविजने विजने पि मनो भवेत् १० उशनसः कलशे जनुषि स्थिते वसनभूषण-
भोगविहीनतां विमलकर्ममहालसतां नृणां उपगता पि गता पि रमा भवेत् ११ भृगुसुते सति मीनं
समन्विते नरपते र्विभुता विततां भवेत् रिपुसमाक्रमणं दुविलागमो वितरणे न रणे प्रणयो नृणां
१२ इति भृगुः धनविहीनतया न्वतातनो जनविरोधितये स्थितनोशनं क्रियगते कुसुते खजने नृणां
विषमता शमता शमनं भवेत् १ युवतिसौख्यविनाशनतां भृशं पिशुनसंगरुचिं मतिविच्युतिं धन-
नृपांजनने वृषमस्थिते रविसुतो वितनोत्स्वमादिशन् २ प्रचलनं विमतं न च विहीनतां भवनवां-
सविलासकुतूहलं व्रजति नामिथुनोपगते सुते दिनविभोर्न विभो लभते सुखं ३ कुलिनिकेतन-
गामिनि भानुजे ततनुभृतां कृशतां भृशमुन्नया वरविलासकराकमलो भवेद् विकलं विकलं स्थिम-
उत्तं ४ लिपिकलाकुशलत्वकलिप्रियाविमलशीलविहीनतनुर्नरः रविसुते रविवेश्मनि संस्थिते
हततनेयस्तनयप्रमदार्तिभाक् ५ विहितकर्मगणे समे कदापि नो विनयतो रतिस्थसोहृदयं रविसुते
सतिकन्यकयाचिते विवलितावलिता सहिता भवेत् ६ निजकुलेन निपालनलालितः स्मरव

जा०जा०भं० चिरमरणानि च ९ हतमतिः परकर्म करोति नरः स्मरविहीनतरो भयरोगभाक् सुरगुरौ मकरे विदधाति नो जननमं
३४ नो रमे नो रयसाधनं १० गदयुतः कुमतिर्द्रविणोज्झितः कृपणतानिरतः कृतकिल्बिषः घटगते सति दे
वपुरोहिते कदशनो दशनोदरपीडितः ११ नृपकृपाप्तधनो मदनोन्नतिः सदनसाधनदानपरो नरः
सुरगुरौ तिमिनामसहिते सता मनुमतो नुमतो नु मतोत्सवदो भवेत् १२ इति गुरुः भवनवाहनहृद्युतराधिपः प्रचल
नप्रियता विहितादरः यदि वसुः जननेहि भवेद्द्विः कविघृतो विघृतो रिपुभिर्नरः १ वरकलत्रसुतोत्सव
गौरवः कुसुमगन्धरुचिः कृषिनिर्मितिः वृषगतोऽसुरजे कमला भवेद्विरलाविरलारिपुमंडली २ मृगमु
ते जनने मिथुनस्थिते सकलशास्त्रकलामलकौशलं सरलता ललिता किल भारती सुमधुरा मधुरान्नरु
चिर्भवेत् ३ द्विजपतेः सदने भृगुनंदने विमलकर्मगतिर्गुणसंयुतः जनमले सकलं कुरुते वशं सुक
पि लयाकलयो गिरा नरः ४ हरिगते सुरवैरिपुरोहिते प्रभवति नो धनमानसुखानि च निजजनव्यसना
न्यपि मानवस्त्वहितं तोहितं नोपमनव्रजेत् ५ मृगसुते सति कन्यकयान्विते लघुधनः खलतीघृमनो
रथः कमलया पुरुषोऽतिविभूषितस्त्वमितयामितयापि गिरान्वितः ६ कुसुमवस्त्रविचित्रधनान्वितो
वहुगमागमनोनतमानवः जननकान्तलाकलनेपद्मसुकविना कविनायकता व्रजेत् ७ यु
वतिसूनुधनागमनोत्सवं सचिवतां नियतं शुभशीलतां जनयति कामेक गः कुरुते कविः कविरतिं

57

रकर्मकृत् मकरगोस्त निशीतकरात्मजेस्मिन्नतः सुनतः प्रभवो भवेत् १० गृहकलिं कलशेशशिनं दने वितनुते
तनुतां नतदीनतां धनपराक्रमधर्मविहीनतां विमतितामतितापितशत्रुभिः ११ परधनादिकरः कुलनंदनो
द्विजसुरानुचरो हि नरो भवेत् शशिसुते प्रसरे न समाश्रिते सुवदनां वदनात्ति विहोकनः १२ इति बुधः व
कृत रकुरुते समदारतां सुचरितानि च वैरिसमुन्नतिं विभवतां च मरुत्पतिपूजितः क्रियगतोपगतोस्म
ति प्रदः १ द्विजसुरार्चनभक्तिविभूतयो द्रविणवाहनगौरवलब्धयः सुरगुरौ वृषभे वृहवे रिणसुरा गा
रणागाढपराक्रमैः २ कविनयान्वहितः प्रियवाक्शुचिविमलधीलसर्वनिपुणः पुमान् मिथुनगे सुनिद
वपुरोहितेसुहितताचिंतता सहितो भवेत् ३ वहुधनागमनोमदनोन्नतिं विविधशास्त्रकलाकुशलो नरः प्रि
यवचास्त्र कुलीरगतेगुरौ चतुरगो सुरगेः करिभिर्युतः ४ अचलदुर्गवनभ्रमनोज्झितो द्रुतं नत नेनुदानपरो
भवेत् अरिविभूतिहरो हि नरो युतः सुवचसा वचसामधिपे गुरौ ५ कुसुमगंधलदानरशालितां विमल
ताधनदानमतिं भृशं सुरगुरौ सुतयात तिसंयुते रुचिरताचिरतापितशत्रुता ६ श्रुतितपोजपहोममहो
त्सव द्विजसुरार्चनदानमतिर्भवेत् वणिजि जन्मनि चित्रशिखंडिजे च नरता तुरतामहितारिता ७ धनवि
नाशनदोषसमुद्भवैः कृशतरो वहुदंभपरो नरः अलिगते सति देवपुरोहिते भवनतोवनतोपि च दुःखभा
क् ८ विनरलप्रलयो वहुवै भवनं तं धनान्यपि वाहनसंचयः धनुषि देवगुरौ हि मतिर्भवेत्सुरुचिरारू

च

सावित्री जगतां माता सावित्री जगतः पिता मया दत्ता च सावित्री ब्राह्मणाय प्रतिगृह्यतां अवैधव्यं च
मे नित्यं यावज्जन्मनि जन्मनि मृता च वसते लोके ब्रह्मणा पतिना सह तत्रैव चिरंकालं भुंक्ते भो
गानुत्तमान् मुने नैव विधानेन कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमं सर्वे मनोरथाः प्राप्यन्ते रुद्रोपजायते
इति स्कांदे सावित्रीव्रतं अथाह साध्ये हेमाद्रौ स्कांदे धर्मराजवरदानानंतरं सावित्र्युवाच या
मदीयं व्रतं देव भक्त्या नां करिष्यति भर्तृ सा सहिता साध्वी सम[illegible] सुखभागिनी धर्मराज उ
वाच नारी वा विधवा वापि अपुत्रा पतिवर्जिता सभर्तृका सपुत्रा वा कार्यं व्रतमिदं शुभं ज्येष्ठमा
से तु संप्राप्ते पौर्णमास्यां पतिव्रता स्नात्वा चैव शुचिर्भूत्वा वटं सिंचेद्वहूदकैः सूत्रेण वेष्टयेत् तत्र गं
धपुष्पाक्षतैः शुभैः नमो वैवस्वतायेति भ्रामयेत् प्रदक्षिणा [illegible] नक्तं चैव [illegible] मेकं समाहि
ता तथैव वटवृक्षं च पक्षे पक्षे प्रपूजयेत् संप्राप्ते तु पुनर्ज्येष्ठे लघु कृष्णादर्शी नयेत् एतानाधाव
ने कृत्वा नियमं कारयेत्ततः त्रिरात्रं लंघयित्वा च चतुर्थे दिवसे त्वहं चंद्रायार्घ्यं प्रदत्त्वा च पूजयित्वा शुभा
सती मिष्टान्नानि यथाशक्त्या भोजयित्वा द्विजोत्तमान् भोक्ताहं तु जगद्धात्रि निर्विघ्नं कुरु मे शुभे निय
सर्वान् मनोरथान् प्राप्य ब्रह्मलोके महीयते इति स्कांदे सावित्रीव्रतम् अथोद्यापनम् ४२

पृ० ३०६

59

पाम ३०६

हरिद्रारंजितेश्चैव कंठसूत्रैः समर्चयेत् सखीनां कंठसूत्राणि तद्दिने प्रतिपादयेत् पक्वान्नानि च देयानि तानि सम्यक् द्विजोत्तम माहात्म्यं चैव सावित्र्याः श्रोतव्यं मुनिसत्तम पुराणश्रवणं कार्यं सतीनां चरितविभा पूजयेत्प्रीत्यमेव हमंत्रेणानेन सुव्रत सावित्री च प्रसावित्री स तते ब्रह्मणः प्रिया पूज्य सेहृयसे देव द्विजैर्मुनिगणैः सदा त्रिसंध्य देवि भक्तानां वदिता त्वं जगन्मये मया दत्तां च पूजेयं प्रतिगृह्ण नमोस्तु ते नमः सावित्र्यै पादौ तु शतिपूर्वीक पूजने सावित्री च प्रसावित्री [illegible] ह्व धाम तासि शोभने जगत्त्रयोस्थिता देवि त्रिसंध्या च तपा नघे चिते देवि त्रिलोके च मेता गोतं महेश्वरि व्यापितं सकलं लोकं यतो मां पाहि सर्वदा रूपं देहि सौभाग्यं देहि मे शुभे पुत्रान्देहि धनं देहि सर्वं जन्मसु सर्वदा यथा तेन वियोगस्तु भर्त्रा सह सुरेश्वरि तथा मे स्तु महाभागे कुरु त्वं जन्मजन्मनि एवं संपूज्य ये देवं कमलासनसंस्थितं एवं दिन त्रयं नीत्वा चतुर्थे हनि सत्तम मिथुनानि च संभोज्य षोडशे वद्विजोत्तम पूजये द्वस्त्रदानेश्च भूषणैश्च द्विजोत्तम अर्चयित्वा तथाचार्यं सपत्नीकं सुसंमतं तस्मै संकल्पितं सर्वं हेमसावित्रि संयुतं मंत्रेणानेन दातव्यं द्विजमुख्याय सुव्रत सावित्री कल्पविड् येद्वाणीपत्यतपाठने

यथोदे
हि.४

कै

ननु तत्तु स्विवीषया निंदेति किमित्याख्यायते अध्ययनविधेर्मोक्षादर्वाक् पर्यवसानानुपपत्तेर्देवलोकादिप्राप्तेः फलाभासत्वा
ननु तत्तु स्विचीषया निंदेति किमिति व्याख्यायते अध्ययनविधेर्मोक्षादर्वाक् पर्यवसानानुपपत्तेर्देवलोकादिप्राप्तेः फलाभासत्वा
त्तयोर्ज्ञानकर्मणोरिति न फलशब्दो मोक्षे रूढो मोक्षमपि समीहितेनेक
वा हार्यैव निंदा किं नेष्यते तत्राह

ल

तयोर्ज्ञानकर्मणोरिहैकैकानुष्ठाननिंदा समुच्चिचीषया न निंदापरैवैकैकस्य पृथक् फलश्रवणा
त्तयोर्ज्ञानकर्मणोरिहैकैकानुष्ठाननिंदा समुच्चिचीषया न निंदापरैवैकैकस्य पृथक्फलश्रवणा
द्विद्ययान दारोहंति विद्यया देवलोकः न तत्र दक्षिणा यांति कर्मणा पितृलोक इति नहि शास्त्रविहि
तं किंचित्कर्मकस्यचिदकर्तव्यतामियात् अंधं अदर्शनात्मकं तमः प्रविशंति ये केऽविद्यां विद्याया
अन्यामविद्यां कर्मेत्यर्थः कर्मणो विद्याविरोधाभावात् तामविद्यामग्निहोत्रादिलक्षणामेव केवला
मुपासते तत्पराः संतोऽनुतिष्ठंतीत्यभिप्रायः ततस्तस्मादंधात्मकात्तमसो भूय इव बहुतरमिव तेन त

अंधं तमः प्रविशंति येऽविद्यामुपासते ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः ९॥

अन्यदेवाहुर्विद्ययान्यदाहुरविद्यया इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥१०॥

मः प्रविशंति के कर्म हित्वा ये उ ये तु विद्यामेव देवताज्ञाने रताः अभिरताः नन्वावांतरफलभेदं
विद्याकर्मणोः समुच्चयकारणमाह अन्यत्पृथगेव विद्यया क्रियते फलमित्याहुर्वदंति अन्यदाहुरविद्यया कर्मणा
त्यर्थः अन्यदेवेत्यादि अन्यत्पृथगेव विद्यया क्रियते फलमित्याहुर्वदंति अन्यदाहुरविद्यया कर्मणा
क्रियते तथा चोक्तं कर्मणा पितृलोकः विद्यया देवलोक इति श्रुतेः एवं शुश्रुम श्रुतवंतो वयं धीराणां
धीमतां वचनं ये आचार्या नोऽस्मभ्यं तत्कर्म च ज्ञानं च विचचक्षिरे व्याख्यातवंतस्तेषामयमागमः पारंपर्यागत

लव्यवहारदर्शनात्ततो यो देवलोकादिमुपादित्सते तस्य तदपि फलं भवत्येवेत्यर्थः ॥१०॥ ॥ = श्रीरामायनमः ॥ हरे

ओ

या

61

ने

ओम्
ईशो०
उ० ३०
१०

अत एवमतः विद्यां चाविद्यां च देवताज्ञानं कर्म चेत्यर्थः यस्तद्वेदोभयं सह एकेन पुरुषेणानुष्ठेयं वेद तस्यैवं समुच्चयका
रिण एकपुरुषार्थसम्बन्धः क्रमेण स्यादित्युच्यते अविद्यया कर्मणा अग्निहोत्रादिना मृत्युं स्वाभाविकं कर्म ज्ञानं च मृत्यु
शब्दवाच्यमुभयं तीर्त्वातिक्रम्य विद्यया देवताज्ञानेनामृतं देवतात्मभावमश्नुते प्राप्नोति तद्ध्यमृतमुच्यते यद्देवतात्मभा
वगमनम् ॥११॥ अधुना व्याकृताव्याकृतोपासनयोः समुच्चिचीषया प्रत्येकं निन्दोच्यते अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिं सम्भवनं सम्भूतिः
सा यस्य कार्यस्य सा सम्भूतिः तस्या अन्याऽसम्भूतिः प्रकृतिः कारणमविद्याख्या अव्याकृताख्या तामसम्भूतिमव्याकृताख्यां प्रक

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते ॥११॥=
अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते। ततो भूय इव ते तमो य उ सम्भूत्यां रताः ॥१२॥
अन्यदाहुः सम्भवादन्यदाहुरसम्भवात् इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥=१३=

तिं कारणमविद्याकामकर्मबीजभूतामदर्शनात्मिकामुपासते ये ते तदनुरूपमेवान्धं तमोऽदर्शनात्मकं प्रविशन्ति ततस्त
स्मादपि भूय इव बहुतरमिव तमः प्रविशन्ति ये तु सम्भूत्यां कार्यब्रह्मणि हिरण्यगर्भाख्ये रताः अधुनोभयोरुपासनयोः
समुच्चयकारणमवयवफलभेदमाह अन्यदेव पृथगेवाहुः फलं सम्भवात्सम्भूतेः कार्यब्रह्मोपासनादणिमाद्यै
श्वर्यलक्षणं व्याख्यातवन्त इत्यर्थः तथा चान्यदाहुरसम्भवादसम्भूतेरव्याकृतादव्याकृतोपासनाद्यदुक्तमन्ध
तमः प्रविशन्तीति प्रकृतिलय इति च पौराणिकैरुच्यत इत्येवं शुश्रुम धीराणां वचनं ये नस्तद्विचचक्षिरे व्या
कृताव्याकृतोपासनफलं व्याख्यातवन्त इत्यर्थः ॥=

ॐ नि०सिं०
३४

वेणगोत्रप्रवरनिर्णयः तौचमिथोनिषेधेनिमित्तं सगोत्रायभिन्नं दुहितरंनप्रयच्छेदित्यापस्तंबोक्तेः अ
समानप्रवरैर्विवाहइति गौतमोक्तेश्च तत्रगोत्रलक्षणमाह प्रवरमंजर्यांबौधायनः विश्वामित्रो
जमदग्निर्भरद्वाजोथगौतमः अत्रिर्वसिष्ठःकश्यपइत्येतेसप्तर्षयः सप्तानामृषीणामगस्त्याष्टमानां
यदपत्यंतद्गोत्रमिति यद्यपिकेवलभार्गवेष्वार्ष्टिषेणादिषुकेवलांगिरसेषुचहरितादिषुनैतत्तु भृगव
ंगिरसोरुक्तेष्वनंतर्गतेः तथाप्यत्रेशूपतिरे वेतिकेचित् अतएवस्मृत्यर्थसारे प्रवरैक्याद्वैवात्रो
विवाहउक्तः यद्यपिवसिष्ठादीनांनगोत्रत्वंयुक्तं ।। अतएवपूर्वेषांपरेषांचैतद्भेदे अत्रविशेषोस्मा
त्कृतेप्रवरदर्पणेज्ञेयः प्रवरास्तुप्रवराणिप्रवराः कल्पकाराहिप्रासिष्टेतिहोतावसिष्ठवदित्य
ध्वर्युरित्यादीनामेषांवरणमामनंति तत्प्रवरणे यद्यपिगोत्रभूतस्यापिकश्चिदृत्रपतेतथा
पिपूर्ववद्द्विभेदोद्रष्टव्यः अन्यथातेषांआर्षेयएकार्षेयइत्यादिनिर्देशानुपपत्तेः अन्येतुत
द्गोत्राणांआर्षेतोतावत्समाइतिभेदमाहुरितिदिक् अत्रविशेषमाहबौधायनः एकएवऋषि
र्यावत्प्रवरेष्वनुवर्तते तावत्समानगोत्रत्वमन्यत्रभृग्वंगिरसांगणादिति स्मृत्यर्थसारः त्रिप
माणतयावापिसत्तयावानुवर्ततेतं एकस्यहृत्रयपतेयत्रतत्ज्ञोत्रंतस्पकथ्यते भृग्वंगिरोगणेषु
तुमाधवीयेस्मृत्यंतरे पंचानांत्रिषुसामान्याद्विवाहस्त्रिषुद्वयोः भृग्वंगिरोगणेष्वेवंशेषा

63

नोकंन्यानामियंसंख्या उद्वोढुः पितरौ पितृव्य पितरौ तज्जन्मकूटस्थ पत्नीद्वंद्वं तस्य चतुष्कमष्टचततो
प्यस्य क्रमात्षोडशार्णवं त्रारंभकद्वंद्वयंतिप्रमितिरित्यासप्तकस्तरदा एकैकान्वयकन्यकाः पितृ
कुलेत्वासप्तकद्वंद्वं ध्रुवे यद्यप्येकस्य वहवः सुताः सुस्तदपीहतु संबंधसाम्याद्वैकैव गणितेत्य
वधार्यतां एकस्मान्मिथुनात्सुतौ पुत्र दुहितारौ द्वंद्वद्वयं तद्भूपात्तस्माद्द्वंद्वचतुष्कमष्टचततो ततः षो
डशार्णोरदाः यावत्सप्तमकद्वंद्वमथिनिरूतं तवः कंन्याद्र है कान्वये नादंतैर्गणितारसैकरक
द्रत्रोवंत्रो सपिंडां मितृः मातृर्जन्मद्वंद्वं पत्नी च मिथुनं द्वंद्वं तयोः सागरास्तस्याः पंचमकद्व
मष्टमितिरित्येकान्वयः पुंसुते द्वंद्वात् द्वंद्वयुगं ततो द्वयं यद्गतो ष्टो पंचकद्वंद्वं द्वारदो एषः सप्त
गुणाःत्राराभ्रविधवो मातुः सपिंडाकुले कुलद्वयस्य कन्यकायुताभिधाः सपिंडकाः शिताङ्गु ६
कूधराद्द्रत्रो विवाहे कस्य वर्जिता इति एतच्च सर्ववर्णसाधारणं सर्वत्र सापिंड्य संज्ञावादिति
विज्ञानेश्वरोक्तेः पंचमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतः क्रमात् सपिंडता निवर्त्तेत सर्ववर्णेष्व
यं विधिरिति हरनौपरेध न देवलवचनाच्च संबंधतत्त्वे सुमंतुः पितृष्वसृसुतां मातुलसुतां
मातृसगोत्रां समानार्षेयीं विवाह्य चांद्रायणं चरेत् परित्यज्य एनां मातृवद्बिभृयादिति दिक् कं
धेरिदमार्षप्रवरः गोत्रं प्रसिद्धं समाने आर्षे गोत्रे च यस्य तस्मात् ज्ञाता यान भवति तां अपसंदे

यमर्द्धने यांकलिनीरितिपुष्पं वनस्पतिरसोधूप इतिधूपम् साज्यंत्रिवर्त्तिइतिदीपं अ
न्नंचतुर्विधमितिनैवेद्यं पूगीफलं महद्दिव्यमितितांबूलं इदंफलमितिफलम् हिरण्य
गर्भेतिदक्षिणा उद्बुध्यस्वमितिमंत्रेणपुष्पं ततोर्घ्यं उर्वश्याश्चपतियंत्सय:पुरूरवस:
पिता योग्रहाणामधिपतिर्बुधोन:सप्रसीदतु यानिकानिचेतिदक्षिणा नमस्कारप्रार्थनात प्र

तोवापनदानम् संतुष्टोवायनाद्यस्मादिलानाथोग्रहेश्वर: वरांश्चविलुदत्तान्समकलान्त:
प्रयच्छतुइतिपूजा अथकथा सूतउवाच बुधाष्टमीव्रतेभूयवस्याभिधरणपांडव येन
चीर्णेननरकंनर:पश्यतिनकश्चित् पुराकृतयुगस्यादौइलो राजावभूवह वडूभत्स्य
सहस्त्रैर्मंत्रिभि:परिवारित: जगामहिमवत्पार्श्वे महादेवनपालितम् योस्याप्रविश
तेपुमोसास्त्रीभवतिनिश्चितम् सराजामृगयासक्त:प्रविष्टस्तदुमावनम् एकाकी
हयमारूढंस्तणास्त्रीत्वंजगामह सावभ्रामवनेसुन्दरीपीनोन्नतपयोधरा काहंकस्य

65

व्र.कं. १२.

कुतः प्राप्ताबुध्यते नैव किंचन तो ऽदर्शद्बुधस्तन्वीं रूपोदार्यगुणान्विताम् अष्टम्यां बुधवारे
णातस्यास्तुष्टो बुधो ग्रहः इंदोर्गृहाश्रमे रम्यं चालीयं रूपतोषितः पुत्रमुत्पादयामास यो ऽसौ
ख्यातः पुरूरवाः चंद्रवंशकरो राजा प्राप यः सर्वमहीभृतां ततः प्रभृति कृष्णपक्षे ऽष्टमी बु
धसंयुता सर्वपापप्रशमनी सर्वोपद्रवनाशिनी अथान्यदपि ते वच्मि धर्म्मराजकथान
कम् आसीद्राजा विदेहायां निमिर्नाम स वैरिभिः संग्रामे निहतो राजा तस्य भार्या ति[illegible]ता दुःखित
ऊर्मिला नाम वश्याम महीं वालकसंयुता अवंतिविषये प्राप्य ब्राह्मणस्य निकेतने च
कारोदरपू[illegible]र्थं निसंकंडनपेषणं हृत्वा सा सगोधूमान् इदौ वालकयोस्तयोः का
रुण्यात्सुत्रवात्सल्यात्स्वयासंपोष्यमानयोः कालेन बहुना साध्वी पंचत्वमगमत्तदा
पुत्रं तस्या विदेहायो गत्वा स्वपितृराज्ये उपविष्टः सत्स्य योगाद्भुजे ग्रामं नाकुलं अन्वि
ष्य धर्मराजेन सा केन्यानिमिवंशजा [illegible]मला नाम चार्वंगी सर्वलक्षणसंयुता तामुवाच १२.

तु श्यामा

वरारोहे धर्मराजः स्वकाप्रियो वहस्व सर्वव्यापारं स्थामलेलेंगृहे मम कुरुष्व सर्वं भर्ता

नादानशिक्षां यथोचिताम् किंचैते प्रवराः सप्त कीलकैरतियंत्रिताः कदाचिदपि नोद्धाट्या

स्त्वया वेदेहिनं हिति एवमस्त्विति वैश्रोक्ता निजकर्मचकारह ततोऽन्यत्काले धमाग्रे वांधवैः

प्रीतिपूर्वकं तावदेवहि भोक्तव्यं यावत्ताकथ्यते कथा कदाचिद्याकुली भूत्वा धर्मराजवि

देहगा उत्पाटयित्वा प्रवरं ददर्श जननीं स्वकाम् पच्यमानां चरुदंतीं भीषणैर्यमकिंकरैः

लीलया सिच्यमानेव धातस्तप्ततैले षु सा पुनः तथैव तालकं वद्धा पीडितामामनाश्विनी द्विती

ये प्रवरे तद्वत्तामेव चरदर्शह तत्रनिष्पीड्यमाना सा शिलायां लोष्टकेन च तृतीये प्रवरे

तद्वत्तां ददर्श स्वमातरम् करकैः पीड्यमानां तु घोरायुक्ते रकल्पितैः चभिन्ना तु चर्तुर्थे प्रवरेऽभी

यणौर्दारुणाननैः भ्रमहृत्य नसत्तणा घेम्मकेंदती तांपुनःपुनः पंचमे प्रवरे भस्मोकं वेपादेन

ताडिताम् सदंशैर्घोनपातेस्माछिद्यमानां सहस्रशः षष्ठे तामपि ड यंत्रस्या मस्तके मुद्गराहतां

श्र.कं.
१२१

संपीड्यमानामनिशंमुग्ध्रशोदारुखंडवत् सप्तमेप्रवरेचैवकृमिरूपैःसुदारुणैः रक्षितया
गतांतांतुमातरंदुःखकर्शिताम् श्यामलाम्लानवदनाकिंचिन्नोवाचभामिनी अथ्यागतोथ
मंप्राहसरोषोश्यामलामिति किमर्थंम्लानवदनातिष्टसित्वमनिंदिते कारणंतत्रमेब्रू
हिकिंचिन्नोद्घाटितात्वया एतेप्रवरकाःसप्तनिषिद्धायेपुरामया रत्नकाश्यामलाप्राहभ
र्तारंविनयान्विता किंनुपापंकृतंराजन्ममभ्रात्रासुदारुणं येनेत्थंविविधैर्घोरैर्वीध्य
तेवहुशस्त्वया रत्नकःप्रिययाप्राहतांयमःप्रहसन्निव तवभ्रात्रासुतस्नेहाक्रोधमाये
हृताःकिल किंनजानासितज्जड्येनदृष्टासिमामिह त्रयस्त्वंगणयाद्यकं दहत्यासप्तमंकु
लं तदेवक्रिमिरूपेणक्लिश्यत्यासप्तमंकुले गोधूमास्तद्रुमेभूत्वा कृमिरूपांसुदारुणाः
येपुराब्राह्मणगृहेहृतास्तेत्वत्कृतेतया जानाम्येतदहंसर्वंयन्नेमात्राकृतंपुरा श्यामलो
वाच तथापितांसमासाद्यदेवमातरंविभुं मुच्यतेतेनपापेनयथात्वमधुनाकुरु तद्ब्रू

त्वाधिं तया विष्टः चिरं ध्यात्वा जगाद तौ॥ धर्मराजः सुखासीनः प्रियो ब्राह्मणसत्तमौ इतस्त्वं स
प्तमे तीते जन्मनि ब्राह्मणी शुभा आसीत्तस्मिंस्तदा संगात् सखीनां पर्युपोषिता बुधाष्टमी शुभ
पूर्णा यथोक्तफलदायिनी तस्याः पुण्यप्रदस्त्वं यदि संस्मरागतः तेन मुक्ते न नरकात्ते मा
ता पापसंघवर्जित नघूत्वा त्वरितं स्नात्वा दत्तं पुण्यं त्रिवाचकं स्वमातुः श्यामला तुष्टा तेन मोक्षं
जगाम सा ऊर्मिला रूपसंपन्ना दिव्यदेहा वराभूषा विमानवरमारूढा दिव्यमाल्यांबरान्विता
भर्तुः समीपे स्वर्गस्था दृश्यते याऽपि साजनैः बुधस्य पार्श्वे नभसि निमिराजसमीपगा वि
स्फुरंती महाराज बुधाष्टम्याः प्रभावतः युधिष्ठिर उवाच यद्येवं प्रवरा कृष्ण तिथिर्वै तु बुधा
ष्टमी तस्यास्त्वेव विधिं ब्रूहि यादृशोऽसि माधव कृष्ण उवाच शृणु पांडव यत्नेन बुधाष्ट
म्या विधिमुत्तमं यदा यदा सिताष्टम्यां बुधवारो भवेद्यदि तदा तदा हि सा ग्राह्या एकभक्ताशनैः
नदिः स्नात्वा नद्यां तु पूर्वाह्णे गृहीत्वा करकं नवं जलपूर्णं समद्भूतं कृत्वा नद्यैः समन्वितम्
स्तं:

पूजयित्वा गृहे नीत्वा बुधमेवं क्रमेण तु माषकेन सुवर्णेन तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः कारयेद्बुधरू
पं तु स्वशक्त्या वा प्रयत्नतः अंगुष्ठमात्रं पुरुषं चतुर्बाहुं सुलक्षणं पद्ममध्ये व्रणं कुंभं पूरयेत्
सिततंदुलैः हेमपात्रेण संछाद्य पीतवस्त्रयुगेन च वस्त्रोपरिस्थितं देवं पीतवस्त्राक्षता
दिभिः पंचामृतेन संस्नाप्य तत्तन्मंत्रैः क्रमेण तु नैवेद्यं गुग्गुलं धूपं दशांगेन सुगंधकं पाय
सैर्घृतपूरैश्च मोदकाशोकवर्त्तकैः फलैश्चाविविधैश्चैव शर्करामिश्रितैः शुभैः ततः पुष्पाक्ष
तैः पीतैः वक्ष्यमाणैश्च नामभिः नमो बुधाय ययादेतु सोमपुत्राय ज्ञानिनी तारकेय कटिं वै
वराजपुत्राय चोदरं इलाप्रियाय हृदयं कुमारायेति वक्षसि वहू पुरूरवः पित्रे ग्रीवां सोमसोन
सुताय च मुखं तु पीतवर्णाय ज्ञानाय नयनद्वयं मूर्द्धानं च बुधायेति एषु स्थानेषु पूजयेत्
सौवर्णे राजते ताम्रे पात्रमादाय शोभने गंधपुष्पाक्षतैः पीतैः गुडमिश्रांबु पूरितैः जानुभ्या
मवनीं गत्वा तेन चार्घ्यं निवेदयेत् उर्वश्यां स्वसुतो यस्तु यः पुरूरवसः पिता योग्रहाणाम्

70

घिपतिर्बुधो नः संप्रसीदत्वेवं राजन्विधानादत्वा सकलान्नः प्रणम्य तु मंत्रेणानेन दत्वार्घ्यं
जत्वामंत्रमिमं पुनः प्रथमे मोदकान्दद्यात् द्वितीये फेणिकांस्तथा तृतीये घृतपूरांश्च चतु
र्थे वटपत्रिकान पंचमे शुभ्रकारां षष्ठे सोहालिकांस्तथा अशोकवर्त्तिकाश्चैव सप्तमे
कार्यमेव च अष्टमे शर्करामिश्रैः खाण्डवैश्च युधिष्ठिर प्रियाय वायनं दद्यात् व्रती भोज
नमाचरेत् एवं क्रमेण कर्त्तव्यं तु धात्र्यष्टम्यां युधिष्ठिर बांधवैः सह मित्रैश्च भोक्तव्यं प्रीति
पूर्वकम् सौम्यमाप्नोपनेश्रृएवन्न नरकेभ्यो विमुंचति सोमात्मजात्सकमशेषसुखप्रदं
यं संपूजयेत्सकलनीरयुतं च कुंभे पक्कान्नपात्रसहितं सहिरण्यवस्त्रं पश्यत्स सोयमपुरी
न कदाचिद्देव इति श्रीभविष्योत्तरपुराणे कृष्णयुधिष्ठिरसंवादे बुधाष्टमीव्रतं नाम अथोद्या
पनं युधिष्ठिर उवाच उद्यापनविधिं ब्रूहि कृपया भक्तवत्सल कस्मिन्काले च किं द्रव्यं कथं
सफलभाक् भवेत् श्रीकृष्ण उवाच आदौ मध्ये तथा चांते कुर्यादुद्यापनक्रियां सप्तमां ब

71

यतोमर्त्यः कुर्याद्दंतधावनम् आचम्य कुर्यात्संकल्पं दशविप्रान्निमंत्रयेत् सप्तम्यां प्रातरुत्था
य शुचिर्भूत्वा व्रती ततः गंगायादिमहातीर्थे स्नात्वा नित्यकृतक्रियः गृहमध्ये शुचौदेशे रंगवल्ली
विराजिते पुण्याहवाचनं कृत्वा कुर्याद्दिक्षाविधानकं प्राणानायम्य विधिवत्कृत्वा संकल्पनादि
कं तिथ्यादि ल्लेखनांते च व्रतनाम प्रकीर्त्तयेत् मयाकृतं वुधाष्टम्याव्रतं सांगफलाप्तये उद्याप
नं करिष्ये इति स्पष्टं साक्षतकुशोदकं सत्काचार्यादिवरणं कुर्याद्वस्त्रादिभिः फलैः ब्राह्मणवरण
यात्तत्र वस्त्रतांबूल भूषणैः ततः पूजादिकं कुर्यात् गृहयज्ञपरःसरं ततस्त्वष्टदलं कुर्यान्म
ध्ये कर्णिकया सह पंचवर्णैः समापूर्य दलाग्राणि च केसरान् कर्णिकायां न्यसेद्धान्यं पंचप्र
स्थप्रमाणतः दलेषु च दलाग्रेषु यथाशक्त्या विनिक्षिपेत् तत्रैव स्थापयेत्कुंभान् मध्ये पूर्वादि
दिक्षु च गंगाजलेन संपूर्णान् वस्त्रादिभिरलंकृतान् पंचत्वक्पल्लवोपेतान्नव कुंभान् यथाविधि
तदुत्तरे ग्रहान् सर्वान् मंडले स्थापयेत्ततः तस्यैव स्थापयेत्कुंभं वारुणं चाविशेषतः वस्त्रे वैक

स्यां राज्ञस्य वैश्यस्य त्वां वा ग्रामाय हारं कन्याद्रूपं वा कृत्वा ग्रामात् प्राचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य प्रभूतेने
धनेनाग्निं प्रज्वाल्य गायत्र्या नवग्रा हुतिभिः आहुतिसहस्रं जुहुयात् गायत्र्या अष्टसहस्रमावर्त्य ग्रा
ग्र३४ दितिं प्रोक्षमाणः तस्मिन् हिरण्यवर्णाभि रात्मानं प्रोक्षयित्वा वामदेव्यं त्रिरावर्त्य तद्देतुस्मात् स्नातो
भवति अत्र च सर्वत्राविशेषितव्याहृतिशब्देन भूर्भुवः स्वरितिति स्रो व्याहृतय उच्यन्ते तत्र
स्वगृह्योक्तकुशकण्डिकाविधानेन परिसमूहनादिपर्युक्षणान्तं कृत्वा आघारादिप्राजापत्यां
न्तं कृत्वा व्याहृतित्रयस्य प्रजापतिऋषिः अग्निवायुसूर्या देवता गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् छन्दांसि त्र
नाम्नात प्रायश्चित्ते प्राणायामे विनियोगः ओं भूर्भुवः स्वरिति प्रथममन्त्रो दशवत्तो दृशं ओं भूर्भुवः
स्वः स्वाहा एवं क्रमेणाहुतिसहस्रं कृत्वा स्विष्टकृद्धोमं समापयेत् ततोऽधिकसहस्रं गा
यत्रीं जपित्वा च तस्मिन् हिरण्यवर्णाभिरिति ओं हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका यासु जातः
कश्यपो यास्विन्द्रः या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्णास्तान आपः शं स्योना भवन्तु यासां देवा दिवि
कृण्वन्ति भक्षं या अन्तरिक्षे बहुधा भवन्ति या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्णास्तान आपः शं स्योना
भवन्तु शिवेन मा चक्षुषा पश्यतापः शिवया तन्वोपस्पृशत त्वचं मे घृतश्चुतः शुचयो याः पा
यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृते अवपश्यञ्जनानाम् या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्णास्तान आपः शं स्यो
नाभवन्तु ४३

कृत्वा ४

शिव. २८

विश्वं भवनसप्तकं सर्वेषु चैव लोकेषु कामचारः स जायते एषा लोकवती नेयात्तनुरायाप्रजाप
तेः बौधायनः प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामि विस्तरेणानि विशेषतः समाहितानां युक्तानां प्रमादेषु क
थं भवेत् ॐ पूर्वाभिर्व्याहृतिभिः सर्वाभिः सर्वपातकेष्वाचामेत् यत्प्रथमम् आचामति तेन ऋग्वे
दं प्रीणाति यद्द्वितीयं तेन यजुर्वेदं यत्तृतीयं तेन सामवेदं यत्प्रथमम् अभ्युक्षति तेनाथर्ववेदं यद्द्वि
तीयं तेनेतिहासपुराणादीनि यत्सव्यं पाणिं प्रोक्षति पादौ शिरो हृदयं चक्षुः कर्णौ नासिका ना
भिं चोपस्पृशति तेनौषधिवनस्पतयः सर्वाश्च देवतान् प्रीणाति ग्राम्णोति च तस्मादाचमना
देव सर्वस्मात् पापात्मुक्तो भवति उपपातकानुवृत्तौ यमः ओंकाराद्या व्याहृतयः सहस्रम् अनुम
न्त्रिताः फलाहारस्तु मासेन तदपैव विमुच्यतीति ओंकारयुक्ताः ... व्याहृतयः ॐ भूर्भुवः
स्वरिति सहस्रम् अनुमन्त्रिताः सहस्रजपितान् ... जपित्वा सहस्रं त्र्यब्दं जपित्वा स्वर्थं
ततः फलाहारस्तु एनं तदपैव विमुक्तो भवति वसिष्ठः मनसा पापं ध्यात्वा ॐ पूर्वाः सप्त
व्याहृतीर्जपेत् शातातपः अनुदकमूत्रपुरीषकरणे ... स्पर्शे सचैलस्नानं महाव्याह
तिभिश्चरेत् महाव्याहृतिभिरिति भूर्भुवः स्वरिति तिसृभिरित्यर्थः वृद्धयमः गोहत्या ब्रीह

गायत्रीयो न जानाति वृथा तस्य परिश्रमः । पश्य पश्य गायत्री चैव वेदांश्च तुलया समतोलयत् वेदा
एकत्र सांगास्तु गायत्री एकतः स्मृता योधीते नार्थतत्वज्ञः तस्य तत्कारणं वृथा भारवाहीव भ
तकः केवलं क्लेशभाग्भवेत् तथा ज्ञानं कर्म च संयुक्तं सत्कार्यं कथितं मया अधीतं श्रुतं संयु
क्तं तत्पापाश्रेष्टं तु केवलं स्यात्खरवद्भारवाही किं तद्धीत्य वेदं न विवेद चार्थं योर्थवित्सकलं भद्रम
श्नुते नाकमेति विधूतपाप्मा सवर्णस्तेयकृद्विप्रो ब्रह्महा गुरुतल्पगः सुरापश्च विशुध्यति
तज्जप्यान्न संशयः तथा सुता देवी विशेषेण सर्वकल्मषनाशिनी सर्वकामप्रदा देवी वर
दा भक्तवत्सला घृतयुक्तैस्तिलैर्वह्निं हुत्वा तु सुसमाहितः गायत्र्या प्रयतः शुक्लो सर्वपापैः प्र
मुच्यते पापात्मा लक्षहोमेन पातकेभ्यः प्रमुच्यते अभीष्टं लोकमाप्नोति तथा पापविवर्जि
तः गायत्री वेदजननी गायत्री पापनाशिनी गायत्र्यास्तु परं नास्ति पावनं दिवि चेह च हस्तत्रा
णप्रदा देवी पततां नरकार्णवे तस्मात्तामभ्यसेन्नित्यं ब्राह्मणो हृदये शुचिः गायत्रीजप्यनिर
तं हव्यकव्येषु भोजयेत् तस्मिन्न तिष्ठते पापमब्बिंदुरिव पुष्करे शंखः अशीतिस्तनुवत्तेन व्याहृ
तिभ्यः परं होमे योगी याज्ञवल्क्यः एतास्तु व्याहृतीः सप्रणवः समेत्य प्राणसंयमे उपासितं भवेत्तेन

75

शिव.
२२

इत्याक्षरकं ब्रह्मगायत्री सशिरा तथा सकृदावर्त्तयेद्यस्तु सर्वपापैः प्रमुच्यते एवं यस्तु विजानाति गा
यत्रीं ब्राह्मणस्तु सः अन्यथा शूद्रधर्म्मा स्याद्वेदानामपि पारगः तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ज्ञात्वा ब्रा
ह्मणेन सा व्याहृत्योंकारसंहिता सशिरस्का यथार्थतः सशिराश्चैव गायत्री यैर्विप्रैरवधारिता
ते जन्मबंधनिर्म्मुक्ताः परंब्रह्म विदंति च अग्निपुराणे सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा स
ह ये जपंति सदा तेषां न भयं विद्यते क्वचित् योगियाज्ञवल्क्यः आद्या व्याहृतयः सप्त गाय
त्री सशिरा तथा ॐकारं विंदते यस्तु स मुनिर्नेतरो जनः शंखः सव्याहृतिं सप्रणवां गाय
त्रीं शिरसा सह ये जपंति सदा तेषां न भयं विद्यते क्वचित् शतजप्ता तु सा देवी दिनपापप्र
णाशिनी सहस्रजप्ता तु तथा पातकेभ्यः प्रमोचनी दशसाहस्रजप्येन सर्वकल्मषना
शिनी लक्षजप्ता तु सा देवी महापातकनाशिनी स्वर एकाक्षर ओंकार ऋग्वेदे स्वरितो
दे दात्त एकारो यजुर्वेदे स्वरितोदात्त एकाक्षरं साम्नि संक्षिप्तोदात्त एकाक्षरं अथर्ववेदे उ
दात्तो नात्र संशयः यथा हि प्रबलो वह्निः कक्षं दहति सानिलः तथा कालाग्निरुद्रोसौ
लोकान् दहति चांतकः इति वचनमासाद्य वेदाः सांगास्तु चत्वारो धीताः सर्वं च यामया

तीर्थंचनसंभार्हैः स्तपवर्णाभिः प्राणायामंकृत्वाग्रासानेवप्रज्ञास्यनस्नानापात्पूतोभवति इतिप्राणा
याममाहात्म्यं अथसप्रणवसव्याहृतिसशिरस्कगायत्रीजपफलं तत्रविष्णुधर्मोत्तरीयप्र
थमकांडे सव्याहृतीकप्रणवाजप्यव्याशिरसासह प्रणवेनतथाव्यस्ताभ्यांवाव्याहृतयःपृथक्
तथासव्याहृतिंसप्रणवांगायत्रीशिरसासह येजपंतिसदातेषांनभयंविद्यतेक्वचित् दशकृ
त्वःप्रजप्तासारात्र्याह्नायत्कृतंलघु तत्पापंप्रणुदत्याशुनात्रकार्याविचारणा शतजप्तातु
सादेवीपापोपशमनीस्मृता सहस्रजप्तासादेवीउपपातकनाशिनी लक्षजप्येनचतथा
महापातकनाशिनी कोटिजप्येनराजेंद्रयदिच्छतितदाप्नुयात् यक्षविद्याधरत्वंवागंधर्व
त्वमथापिवा देवत्वमथवाराज्यंभूर्लोकेहतकंटकं दशसाहस्रजप्येननिःकामंपुरुषोत्तमः
विधिनाराजशार्दूलप्राप्नोतिपरमंपदं यथाकथंचिज्जप्तैषादेवीपरमपावनी सर्वकाम
प्रदाप्रोक्ताविधिनाकिंपुनर्नृप अथअर्थंगाः सर्वात्मनाहियादेवीसर्वभूतेषुसंस्थिता गा
यत्रीमोक्षसेतुर्वैमोक्षस्थानमलक्षणं ओरुशाक्षरकंब्रह्मगायत्रीसशिरास्मृता त्रिपिपाद
मधीयीतगायत्रीशिरसातथा सर्वपापैःप्रमुच्यंतेब्रह्मपर्यंतैःसप्ता योगियाज्ञवल्क्यः श्रो

त

शिवः

प्रायं ४१

४०

प्राणायामान् विष्णुर्ध्यर्थं नेयांस्तान्त्वा सदाचरेत् । व्रत्यमः चांडालीवृषकशीमित्रकलत्रं वागत्वा उप
स्पृश्य वामदेव्येन त्रीन् प्राणायामान् कृत्वे तस्मात्सूत्तो भवति । अत्र वामदेव्येन त्रीन् प्राणाया
मान् कृत्वेति पूरककुंभकरेचकेषु प्रत्येकं पवित्रे वारत्रयेण एकः प्राणायामः एवं क्रमेणान
व वारानुपगित्वा प्राणायामत्रयं करणीयमित्यर्थः । तथा रेतो मूत्रपुरीषप्राशनं कृत्वा लसुन
पलांडु गृंजनकं कुकाटी नामस्मेषां चाभक्षणेभक्षणे हंसग्रामकुक्कुटश्रृगालमांसभक्षणे कृ
त्वा कृत्वा मात्रमुदकमवतीर्य शुद्धवतीभिः प्राणायामं कृत्वा महाव्याहृतिभिः उरोगमुदकं पीत्वा
तदेव तस्मात्पापात्सूत्तो भवति । अत्र शुद्धवतीभिः प्राणायामं कृत्वेति पूरककुंभकरेचकक्रमे
ण शुद्धवतीनामकं मंत्रत्रयं पठनीयमित्यर्थः । शुद्धवती मंत्रस्य एतदं तत्र ऋषिः अनुष्टुप् छंदः इंद्रो
देवता मार्जने विनियोगः । मंत्रो यथा ओं एतोन्विंद्रं स्तवाम शुद्धं शुद्धेन साम्ना शुद्धैरुक्थैर्वावृधांसं
शुद्ध आशीर्वान् ममत्तु इंद्र शुद्धो न आगहि शुद्धः शुद्धाभिरूतिभिः शुद्धो रयिं निधारय शुद्धो
ममद्धि सोम्यः शुद्धो रत्नानि दाशुषे शुद्धो वृत्राणि जिघ्नसे शुद्धो वाजं सिषाससि । तथा रहस्येच रह
स्मनः ब्राह्मणोष्युस्त्रवणैष्ठेयं कृत्वाशिरःपेशलायां प्रविश्य अप्सु निमज्य अघ्नीवामात्रमुदकमव

भी ५१

सूकर ५४

इत्ता-

प्राणायामेः ४

मासान्पुनंत्यहरहः कृत्वा: विष्णुधर्म्मोत्तरार्गेन्पुराणमनुयोगियाज्ञवल्क्यव्यासापस्तंबा: स
प्याहर्ता. कप्राणवाप्राणायामास्तषोडश अपिभ्रूणहनंमासात्पुनंत्यहरहः कृत्ता: वसिष्ठस्मृतौ सवृती

प्रमहं ३४ मासांषोडशप्राणायामान्कृत्वाएककालेहविष्याशीमासेनब्रह्महापूतोभवति कर्म्मोनेययाश्चिनी
दद्यात् ब्जापस्तंब: अष्टगालवैरेर्द्देशोग्राम्यै: क्रव्यादभिरेवच नराश्वोष्ट्रवराहैश्च प्राणायामे
नशुध्यति उष्ट्रयानंसमारुह्यखरयानंचकामतः स्नात्वातुविप्रोदिग्वासा: प्राणायामेनशुध्यति
कात्यायनः प्राणायामैश्चदुर्गंधे विष्ठघ्नीतिशेषः सुमंतुः मद्यानवत्तोगंधाघ्राणेप्राणायाम एकः
गद्यव्यास: गंधघ्राणेसुरायाः प्राणायामोघृतप्राशनंच कूर्म्मपुराणं सुरांस्पृष्ट्वाद्विजः कुर्यात्प्राणा
यामत्रयंशुचिः पाराशरः शातातपश्च अज्ञानभुक्तमत्तनक्षात्रानुवृत्तो ब्राह्मणस्ययदाभुंक्तेप्राणा
यामेनशुध्यति पराशरः ब्राह्मणान्नंद्विजोभुक्त्वाकृत्वाकर्म्मविगर्हितं प्राजापत्येनशुध्येत प्राणा
यामैस्तुषोडशैः कूर्म्मपुराणे अनस्थांचैवहिंसायां प्राणायामेनशुध्यति मनुयोगियाज्ञवल्क्यौ
अह्नारात्र्याचयानजंतून्हिंसत्यज्ञानतोयदि तेषांस्नात्वाविशुध्यर्थंप्राणायामान्षडाचरेत् र
हस्येवश्यम: प्राणायाम:परंतप: पद्मायतिधर्म्मे मनिरज्ञानतोजंतून्हिंसन्नित्यंदिवानिशं

79

शिव:
२५

मर्द्भमासं४ पतनीय

षु यथाल्पदर्पेवंयुक्तैर्द्वादशप्राणायामान् धारयेत् पातकपतनीयोपपातकवर्ज्येषु यथा
ल्पदर्पेवंयुक्तं द्वादशाख्यान् द्वादशद्वादशप्राणायामान् धारयेत् पातकवर्जेषु यथाल्पदर्पेवंयु
क्तं द्वादशाख्यान् द्वादशद्वादशप्राणायामान् धारयेत् पातकवर्जेषु यथाल्पदर्पेवंयुक्तं द्विमा
सं मू द्वादशद्वादशप्राणायामान् धारयेत् अथ पातकेषु संवत्सरं द्वादशप्राणायामान् धा
रयेत् योगियाज्ञवल्क्यः त्रिरात्रंत्रिगुणं कृत्वा नियतात्माजितेंद्रियः प्राणायामैश्चतुर्भिस्तु
मुच्यन्तेह्युपपातकात् प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये उपपातकयुक्तानामनादि
ष्टस्य महते तथा ब्रह्महा च सुरापश्च गम्यागामी तथैव च सुवर्णस्तेयचौरश्च गोघ्नो विश्वस्त ली
भघातकः शरणागतघाती च कूटसाक्षी त्वकार्यकृत् एवमादिषु चान्येषु पापेषु विरतास्थि
रं प्राणायामशतं कृत्वा सूर्यस्योदयनं प्रति निर्मलाः स्वर्गमायांति संतः सुकृतिनो यथा वि
ष्णुधर्मोत्तरादिपुराणयोः आवर्णयोर्गिमासांश्च सोपवासो जितेंद्रियः प्राणायामशतं
कृत्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषैः अत्रिवासिष्ठौ च प्राणायामैर्य आत्मानं नियम्यास्तेयुनः पुनः दश
द्वादशभिर्वापि चतुर्विंशात्परं तपः सव्याहृतिं कप्रणवाः प्राणायामास्तु षोडश अपि भ्रूणहनं

मुच्यते सर्वकिल्बिषैः प्राणायामशतं कृत्वा।४